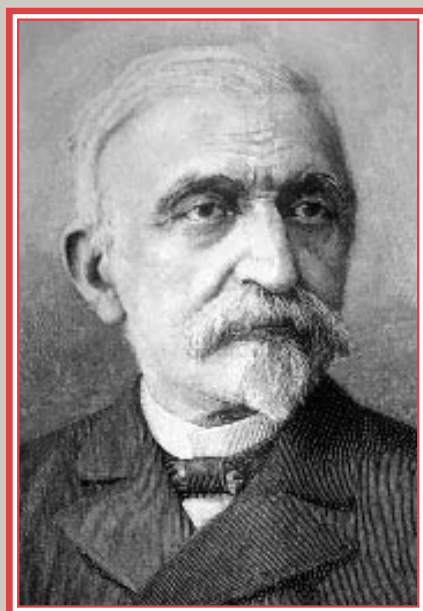

ΠΑΥΛΟΣ ΚΑΛΛΙΓΑΣ

1814-1896

*Τιμητική έκδοση
για την Εκατονταετηρίδα από το θάνατό του*

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ
ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΑΘΗΝΑ 1996

ΠΑΥΛΟΣ ΚΑΛΛΙΓΑΣ

1814-1896

ΠΑΥΛΟΣ ΚΑΛΛΙΓΑΣ

1814-1896

*Τμητική έκδοση
για την Εκατονταετηρίδα από το θάνατό του*

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ
ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΑΘΗΝΑ 1996

Ευχαριστούμε την κυρία Marie-Paule Masson-Vincourt, Καθηγήτρια των Νέων Ελληνικών στο Πανεπιστήμιο Paul Valéry του Montpellier, γιατί μας επέτρεψε με προθυμία να αντλήσουμε από το αδημοσίευτο έργο της «Paul Calligas (1814-1896). L' action politique et l' oeuvre littéraire d' un libéral Grec», Montpellier 1987, τα απαραίτητα στοιχεία για την κατάρτιση του Χρονολογίου και της Εργογραφίας της παρούσας έκδοσης.

Επίσης, για την ευγενική διάθεση ορισμένων εικόνων, ευχαριστούμε θερμά τους παρακάτω φορείς:
Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Εθνικό Ιστορικό Μουσείο
Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών
Μουσείο της Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών
Σπουδαστήριο της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών

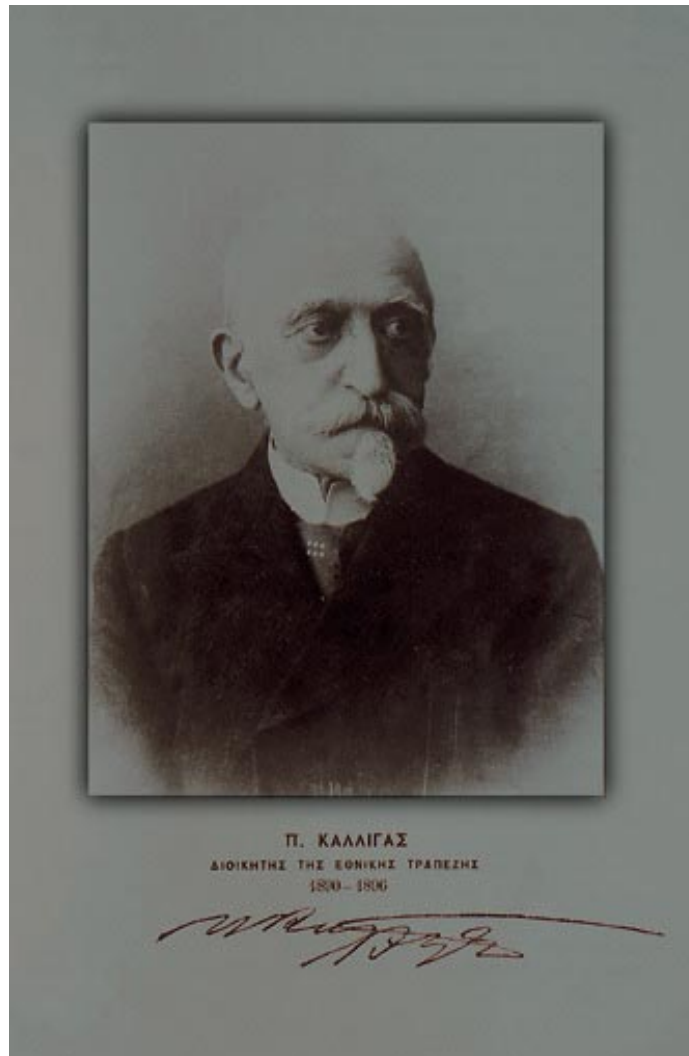
Για την έκδοση αυτή αξιοποιήθηκαν ακόμη διάφορες πληροφορίες από:

- α) Το συγκεντρωτικό έργο Π. Καλλιγιάς, Μελέται νομικά, πολιτικά, οικονομολογικά, ιστορικά..., τόμοι Α' -Β', Αθήνα 1898-99, που εκδόθηκε με επιμέλεια του γιου του Γεωργίου Π. Καλλιγιά.*
 - β) Τα Κεφαλληνιακά Σύμμικτα..., του Ηλία Α. Τσιτσέλη, τόμ. Α', Αθήνα 1904, σσ. 184-192.*
 - γ) Την εργασία του Δ.Α. Δημητριάδη Απάνθισμα Βιογραφικών των από της συστάσεως του Ελληνικού Πανεπιστημίου εκλιπόντων τον βίον καθηγητών αυτού, 1837-1916, Αθήνα 1916, σσ. 111-118.*
 - δ) Τη μονογραφία του Κώστα Καιροφύλα Παύλος Καλλιγιάς, Η ζωή και το έργο του, Αθήνα 1937.*
 - ε) Την Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθήκες-Συμπληρώσεις του Φ. Ηλιού, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Τετράδια Εργασίας 4, Αθήνα 1983.*
 - στ) Την Ελληνική Βιβλιογραφία (1544-1863). Προσθήκες-Συμπληρώσεις του Θωμά Ι. Παπαδόπουλου, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1992.*
 - ζ) Την εργασία της Πόπης Πολέμη Η Βιβλιοθήκη του ΕΛΙΑ. Ελληνικά βιβλία 1864-1900. Πρώτη καταγραφή, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1990.*
 - η) Την εργασία του Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη «Αβιβλιογράφητα μονόφυλλα (1825-1863) των Γενικών Αρχείων του Κράτους», ΚΝΕ/ΕΙΕ, Τετράδια Εργασίας 10, σσ. 11-52, Αθήνα 1988.*
- Τέλος χρησιμοποιήσαμε αρχειακό υλικό και διάφορα έντυπα από το Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας.*

Σχεδιασμός και εποπτεία της έκδοσης: Γεράσιμος Νοταράς
Βιβλιογραφική έρευνα, συλλογή και επεξεργασία κειμένων: Ζήσιμος Χ. Συνοδινός
Φιλολογική επιμέλεια - Διορθώσεις: Σοφία Α. Χαϊνόγλου
Επιλογή εικονογράφησης: Ζήσιμος Χ. Συνοδινός
Καλλιτεχνική επιμέλεια: Βουβούλα Σκούρα

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

<i>Προλογικό σημείωμα</i>	9
<i>Εισαγωγή</i>	11
<i>Βιογραφικό χρονολογικό διάγραμμα Παύλου Καλλιγά</i>	13
<i>Ο Παύλος Καλλιγάς και η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος</i>	23
<i>Κείμενα του Παύλου Καλλιγά και κριτικές για το έργο του</i>	29
<i>Κείμενα του Παύλου Καλλιγά</i>	31
1. «Περί παρασκευής» (για τη φορολογία)	31
2. Περί κτηματικών τραπεζών	32
3. Για το νόμο περί τύπου	32
4. Εκλογικό πρόγραμμα Π. Καλλιγά (29.3.1885)	36
5. Ιστοριογραφικές σκέψεις	40
<i>Κριτικές για το έργο του Παύλου Καλλιγά</i>	43
1. Κώστα Καιροφύλα (Κριτική βιογραφία)	43
2. Ανωνύμου, Ιστορικό Αρχείο Ε.Τ.Ε. (Καλλιγάς και Εθνική Τράπεζα)	43
3. Δημητρίου Κακλαμάνου (Ο πολιτικός Καλλιγάς)	44
4. Τιμολέοντος Φιλήμονος («Ο Εθνικός Νομικός»)	45
5. Ηλία Τσιτσέλη (Ο νομοδιδάσκαλος)	46
<i>Σχεδιάσμα εργογραφίας Παύλου Καλλιγά</i>	49

*Ο Π. Καλλιγας σε ηλικία 76 χρονών
και σε καιρούς πολύ δύσκολους για την εθνική οικονομία
κλήθηκε να διοικήσει το πρώτο πιστωτικό ίδρυμα της χώρας.
Στη φωτογραφία, ο Π. Καλλιγας στα χρόνια που ήταν
Διοικητής στην Εθνική Τράπεζα.*

Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος ανταποκρίθηκε με προθυμία στην πρόσκληση του Κοσμήτορα της Σχολής Νομικών, Πολιτικών και Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών να συμμετάσχει στις εκδηλώσεις που θα τιμήσουν τη μνήμη του Παύλου Καλλιγά, με την ευκαιρία της συμπληρώσεως 100 χρόνων από το θάνατό του.

Ο Παύλος Καλλιγάς συνέδεσε ένα μεγάλο μέρος της ζωής του με το πρώτο πιστωτικό ίδρυμα της χώρας, την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος. Υπήρξε μέτοχός της από το 1846, μέλος του Γενικού (Διοικητικού) Συμβουλίου της επί τριαντατέσσερα συνεχή έτη (1851-1885) και Νομικός της Σύμβουλος από το 1860. Στη συνέχεια, σε καιρούς μάλιστα χαλεπούς για την ελληνική οικονομία, έγινε Υποδιοικητής (1885-1890) και Διοικητής της (1890-1896) μέχρι το θάνατό του.

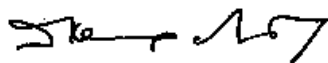
Οι δεσμοί του αυτοί με την Εθνική δημιούργησαν οικογενειακή παράδοση, αφού δύο παιδιά του συνδέθηκαν και αυτά με την Τράπεζα. Ο Γεώργιος Καλλιγάς (1855-1916) χρημάτισε Νομικός Σύμβουλος, ενώ ο Πέτρος Καλλιγάς (1856-1940) έγινε και αυτός Σύμβουλος της Ε.Τ.Ε.

Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, στο πρόσωπο του Παύλου Καλλιγά, τιμά τον «δικό της» άνθρωπο, αλλά και μια σπάνια, πολύπλευρη φυσιογνωμία της πνευματικής δημιουργίας και της πρακτικής δράσης που με την παρουσία της σφράγισε τον ελληνικό 19ο αιώνα, τον οποίο άλλωστε διεξήλθε σχεδόν ολόκληρο.

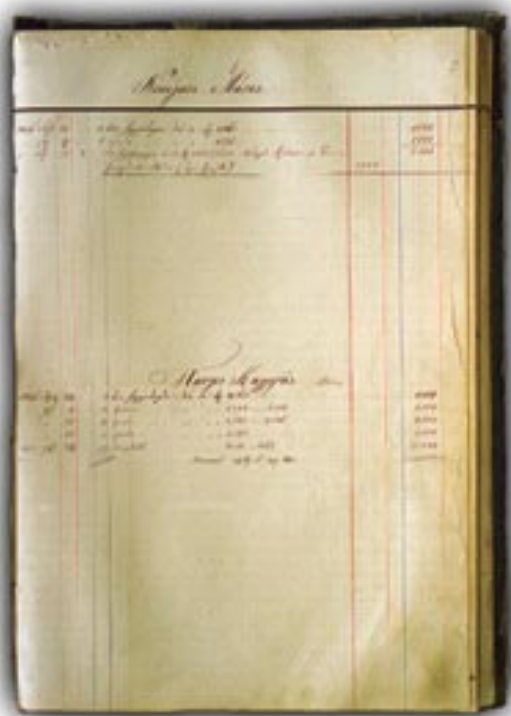
Διαπρεπής νομικός διεθνούς ακτινοβολίας, σπουδαίος πανεπιστημιακός δάσκαλος, οξυδερκής οικονομολόγος, εξάιρετος ρήτορας και ακέραια πολιτική προσωπικότητα πρώτου μεγέθους, συγγραφέας πολλών μελετών (νομικών, οικονομικών, ιστορικών, φιλολογικών, φιλοσοφικών, ακόμη και θεολογικών), ο δημιουργός του «Θάνου Βλέκα» αναδείχθηκε ένας από τους σημαντικότερους πνευματικούς και κοινωνικούς παράγοντες του τόπου.

Η πολιτική παρουσία του Παύλου Καλλιγά υπήρξε επίσης αξιόλογη. Βουλευτής σε τέσσερις περιόδους, από το 1843 έως το 1885, χρημάτισε Πρόεδρος της Βουλής σε δύο συνόδους της και επανειλημμένα Υπουργός Δικαιοσύνης, Εξωτερικών, Παιδείας και Οικονομικών.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Β. ΚΑΡΑΤΖΑΣ

Διοικητής της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος

Οι τέσσερις πρώτοι διοικητές της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος.
Τρίτος από αριστερά διακρίνεται ο Παύλος Καλλιγάς. Προσχέδιο (μολύβι) για το χάλκινο ανάγλυφο των τεσσάρων διοικητών του Γεωργίου Ιακωβίδη. (Συλλογή ΕΤΕ).

Η 50χρονη σχέση του Π. Καλλιγά με την Εθνική Τράπεζα ξεκινάει στα 1846,
όταν αποκτά τις πρώτες 10 μετοχές για να τις φτάσει τελικά,
γύρω στα 1890, σε 212, αναδεικνύμενος έτσι ως ένας από τους σημαντικούς μετόχους της.

Στις εικόνες, το πρώτο βιβλίο μετόχων της ΕΤΕ
με την καταχωρισμένη μερίδα του Π. Καλλιγά. (Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ).

Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, αποδίδοντας ελάχιστο φόρο τιμής στον γνήσιο ευπατρίδη Παύλο Καλλιγά, που σε πολύ κρίσιμες περιστάσεις υπερασπίστηκε με σθένος και αποφασιστικότητα τα συμφέροντα του τόπου και του Ιδρύματος, εκδίδει, στο πλαίσιο των εκδηλώσεων για τα εκατό χρόνια από το θάνατό του, το μικρό τούτο βιβλίο με στοιχεία για τη ζωή και την πλούσια δράση του.

Σκοπός αυτής της έκδοσης δεν είναι η βιογράφιση του έργου και της προσωπικότητας του τρίτου, κατά σειρά, Διοικητή της Εθνικής με πρωτότυπες εργασίες.

Ευτυχεί συγκυρία και προνοία η Εθνική Τράπεζα ανέλαβε εδώ και λίγους μήνες την έκδοση της ελληνικής μετάφρασης του έργου της κυρίας Marie-Paule Masson-Vincourt: «Paul Calligas (1814 - 1896). L' action politique et l' oeuvre littéraire d' un libéral Grec».

Ακόμη στο ερευνητικό και εκδοτικό πρόγραμμα της Επιτροπής Ιστορίας της Ε.Τ.Ε. έχει ενταχθεί η εκπόνηση μελέτης για τη «φυσιογνωμία» των Διοικητών της Εθνικής, κατά τον 19ο αιώνα, Μ. Ρενιέρη και Π. Καλλιγά. Η μελέτη αυτή έχει ανατεθεί στον κύριο Νίκο Θεοτοκά. Έτσι στην έκδοση αυτή συμπεριλαμβάνουμε μόνον ένα σύντομο βιογραφικό χρονολογικό διάγραμμα του Π. Καλλιγά, την εργογραφία του και έναν περιορισμένο αριθμό αποσπασμάτων από το έργο του και από κριτικές αποτιμήσεις της πολυσχιδούς δραστηριότητάς του. Ελπίζουμε ότι οι λίγες αυτές σελίδες θα ξαναθυμίσουν στους αναγνώστες τους ότι υπήρξαν εποχές κατά τις οποίες οι ανθρώπινες συνθήκες ζωής επέτρεψαν σε έναν μεγάλο Διοικητή της Εθνικής Τράπεζας να προάγει παράλληλα το σημαντικό επιστημονικό και λογοτεχνικό του έργο και να συμμετέχει ενεργά και αυτόφωτα στον δημόσιο και πολιτικό βίο του τόπου.

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΝΟΤΑΡΑΣ

Εποπεύων το Ιστορικό Αρχείο

Αναπληρωτής Πρόεδρος της Επιτροπής Ιστορίας

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΠΑΥΛΟΥ ΚΑΛΛΙΓΑ

- 1814** (20 Σεπτ.). Γέννηση του Παύλου Καλλιγά στη Σμύρνη. Γιος του Παναγή Άννινου Καλλιγά (1776-1832), από τα Καλλιγάτα Κεφαλλονιάς, και της Σμυρνιας Σοφίας Μαυροκορδάτου (1796-1858). Παντρεύτηκαν στη Σμύρνη το 1812 και τον επόμενο χρόνο απέκτησαν το πρώτο τους παιδί, τη Μαρία (1813-1837), μεγαλύτερη αδελφή του Παύλου.
- 1821** Μετά την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης, η οικογένεια Καλλιγά εγκαθίσταται στην Τεργέστη. Εκεί ξεκινάει και τις σπουδές του ο Παύλος Καλλιγάς.
- 1825** Ο Π. Καλλιγάς σπουδάζει στη Φλαγγίνειο Σχολή της Βενετίας με τη βοήθεια και τη συμπαράσταση του κεφαλλονίτη μεγαλέμπορου Ανδρέα Τσιτσέλη, αδελφικού φίλου του πατέρα του.
- 1828** Εισαγωγή του στο φημισμένο Λύκειο Heyer της Γενεύης.
- 1830** Αποχώρησή του από το Λύκειο Heyer και επιστροφή του στην Τεργέστη, όπου ασχολείται με τις εμπορικές επιχειρήσεις του πατέρα του.
- 1832** Μετά το θάνατο του πατέρα του (18/30 Ιανουαρίου), ο οποίος προόριζε τον νεαρό Παύλο για το εμπόριο, αναλαμβάνουν κηδεμόνες του η μητέρα του και ο Αμβρόσιος Στεφ. Ράλλης.
- 1833** (Ιανουάρ.). Η αδελφή του Μαρία παντρεύεται τον Νικόλαο Κωστή, τον μετέπειτα καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών. (Ιούν.). Η μητέρα του και η αδελφή του με τον άνδρα της αναχωρούν για την Ελλάδα, ενώ ο ίδιος συνεχίζει δευτεροβάθμιες σπουδές στο Μόναχο (Σεπτ. κ.έ.).
- 1834** (Οκτώβρ.). Αρχίζει τις σπουδές του στα νομικά, τη φιλοσοφία και την ιστορία στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου και συνεχίζει τον επόμενο χρόνο στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου, όπου μυείται στην Εγελιανή φιλοσοφία πρώτα από τον συμπολίτη του κεφαλλονίτη Ιωάννη Μενάγια, τελειόφοιτο της φιλοσοφίας, και στη

Η προτομή του Π.Καλλιγά, έργο του γλύπτη Γ.Βρούτου, στην αίθουσα συναλλαγών του Κεντρικού καταστήματος της ΕΤΕ, δίπλα ακριβώς από την κεντρική είσοδο της οδού Αιόλου, κοντά στις άλλες των πρωτεργατών της Τράπεζας (Γ. Σταύρου, Γ. Βασιλείου, Ε. Κεχαγιά και Μ. Ρενιέρη).

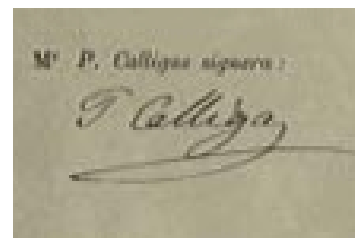

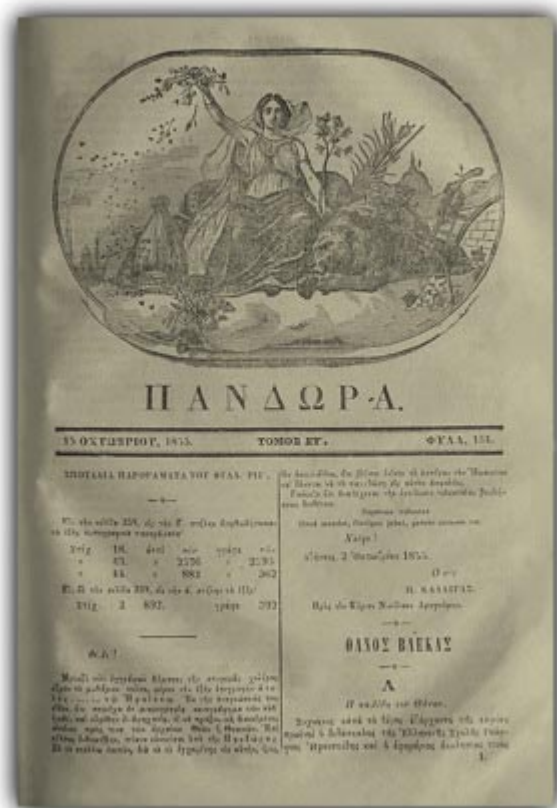
συνέχεια παρακολουθεί μαθήματα από τον καθηγητή Ed. Gans, επίγονο του Hegel.

- 1837** Ολοκληρώνει τις σπουδές των νομικών (παρακολουθεί τα μαθήματα του σπουδαίου νομοδιδασκάλου Frédéric Charles de Savigny, ιδρυτή της «Ιστορικής Σχολής του Δικαίου»), της φιλοσοφίας και της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης και τον Αύγουστο ανακηρύσσεται αριστούχος διδάκτωρ Νομικής (Insigni cum laude). Το φθινόπωρο έρχεται στην Ελλάδα, στο Ναύπλιο, και λίγο αργότερα στην Αθήνα.
- 1838** (Μάρτιος). Εγγράφεται στον Δικηγορικό Σύλλογο Αθηνών, αλλά τον επόμενο μήνα αναγκάζεται να διαγραφεί επειδή ένας θεός του είναι δικαστής. Τον Σεπτέμβριο τοποθετείται «ιδιωτικός διδάκτωρ» (Υφηγητής) του Φυσικού Δικαίου στο Οθώνειο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1838-1843).
- 1839** Ο Παύλος Καλλιγιάς Υφηγητής του Αλληλεθνούς (Διεθνούς) Δικαίου στο Αθήνησι. Από τον Μάρτιο διδάσκει επίσης τους Πανδέκτες. Αποκτά την άδεια να δικηγορεί και εγγράφεται ξανά στον Δ.Σ.Α.
- 1841** (Μάρτιος). Ίδρυση της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος με την οποία λίγο αργότερα ο Π. Καλλιγιάς θα συνδέσει ένα σημαντικό μέρος του βίου του.
- 1842** (Φεβρ.). Διορίζεται Πρώτος Πάρεδρος στο Συμβούλιο Επικρατείας. Τον επόμενο μήνα αναλαμβάνει επίσημα τη διδασκαλία των Πανδεκτών στο Οθώνειο Πανεπιστήμιο. (Σεπτ.) Εκλέγεται μέλος της Επιτροπής για τη σύνταξη του Πολιτικού (Αστικού) Κώδικα.
- 1843** (11-13 Σεπτ.). Αναγορεύεται επίτιμος (έκτακτος) καθηγητής του Ρωμαϊκού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο, στη θέση του απολυθέντα ετερόχθονα Em. Hertzog, και εκπροσωπεί το Πανεπιστήμιο Αθηνών στην πρώτη ελληνική Βουλή, ως εκλεγμένος εκπρόσωπος των καθηγητών σύμφωνα με το Σύνταγμα του 1843.
- 1844** Κοσμήτωρ της Νομικής Σχολής Αθηνών.

- 1845** (12/24 Ιουνίου). Επειδή στις επαναληπτικές βουλευτικές εκλογές ο Παύλος Καλλιγιάς υποστήριξε τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο ως υποψήφιο βουλευτή του Οθωνείου, με εντολή του Πρωθυπουργού Ι. Κωλέττη απολύεται από το Πανεπιστήμιο. Απασχολείται πλέον ενεργά με τη δικηγορία και συγγράφει τα επόμενα χρόνια το μνημειώδες, κλασικό έργο του *Σύστημα Ρωμαϊκού Δικαίου* και αρκετές μελέτες και άρθρα (νομικά, ιστορικά, φιλολογικά) σε εφημερίδες και περιοδικά.
- 1846** Ο Π. Καλλιγιάς συνηγορεί υπέρ των εφημερίδων *Αθηνά* και *Αιών* κατά του γάλλου πρεσβευτή Th. Piscatory. Επίσης διεκπεραιώνει ενώπιον του Αρείου Πάγου την πολυσυζητημένη υπόθεση του Ionas King, του επικεφαλής της Αμερικανικής Επιτροπής Ξένων Ιεραποστολών στην Ελλάδα. Γίνεται μέτοχος της Εθνικής Τράπεζας με 10 μετοχές, τις οποίες το 1851 θα αυξήσει σε 25 για να τις φθάσει τελικά, γύρω στα 1890, σε 212, αναδεικνυόμενος ως ένας από τους σημαντικούς μετόχους της.
- 1848** Στην έκτακτη Γενική Συνέλευση των Μετόχων της ΕΤΕ που συγκλήθηκε μέσα στη μεγάλη κρίση (2-3.4.1848), ο Π. Καλλιγιάς, σε αντίθεση με τους υπέρμαχους της αναγκαστικής κυκλοφορίας Γ. Σταύρο και Ευθ. Κεχαγιά, αμφισβητεί την αποτελεσματικότητα του μέτρου και προτείνει περιορισμό της κυκλοφορίας των τραπεζογραμματίων και των εργασιών της ΕΤΕ, προσπάθεια εξασφάλισης μεταλλικού κτλ. Τελικά, την επόμενη μέρα το ελληνικό κράτος εφάρμοσε την αναγκαστική κυκλοφορία (μέχρι τις 16.12.1848) με θετικά γενικά αποτελέσματα.
- 1849** Συμμετέχει με άλλους κορυφαίους νομικούς στη νέα Επιτροπή σύνταξης του Πολιτικού (Αστικού) Κώδικα (πρόεδρος Γ. Ράλλης), η οποία άφησε σπουδαίο έργο. Αντεπιστέλλον μέλος της «Εταιρείας των Φίλων της Επιστήμης» της Κέρκυρας.
- 1850** Γάμος του με τη Μαρία Μανούση (Βιέννη 1831 - Αθήνα 1879).
- 1851** (Αύγουστος). Διορίζεται αντιεισαγγελέας του Αρείου Πάγου (μέχρι τον Αύγουστο του 1854). (Οκτώβριος). Γενικός Σύμβουλος (μέλος δηλ. του Δ.Σ.) της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, θέση την οποία διατηρεί για τριαντατέσσερα συνεχή έτη, μέχρι την εποχή

Αγγελτήριο της Εθνικής Τράπεζας στη γαλλική για την εκλογή του Π. Καλλιγιά στη θέση του Υποδιοικητή και δείγμα της ξενόγλωσσης υπογραφής του. (Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ).

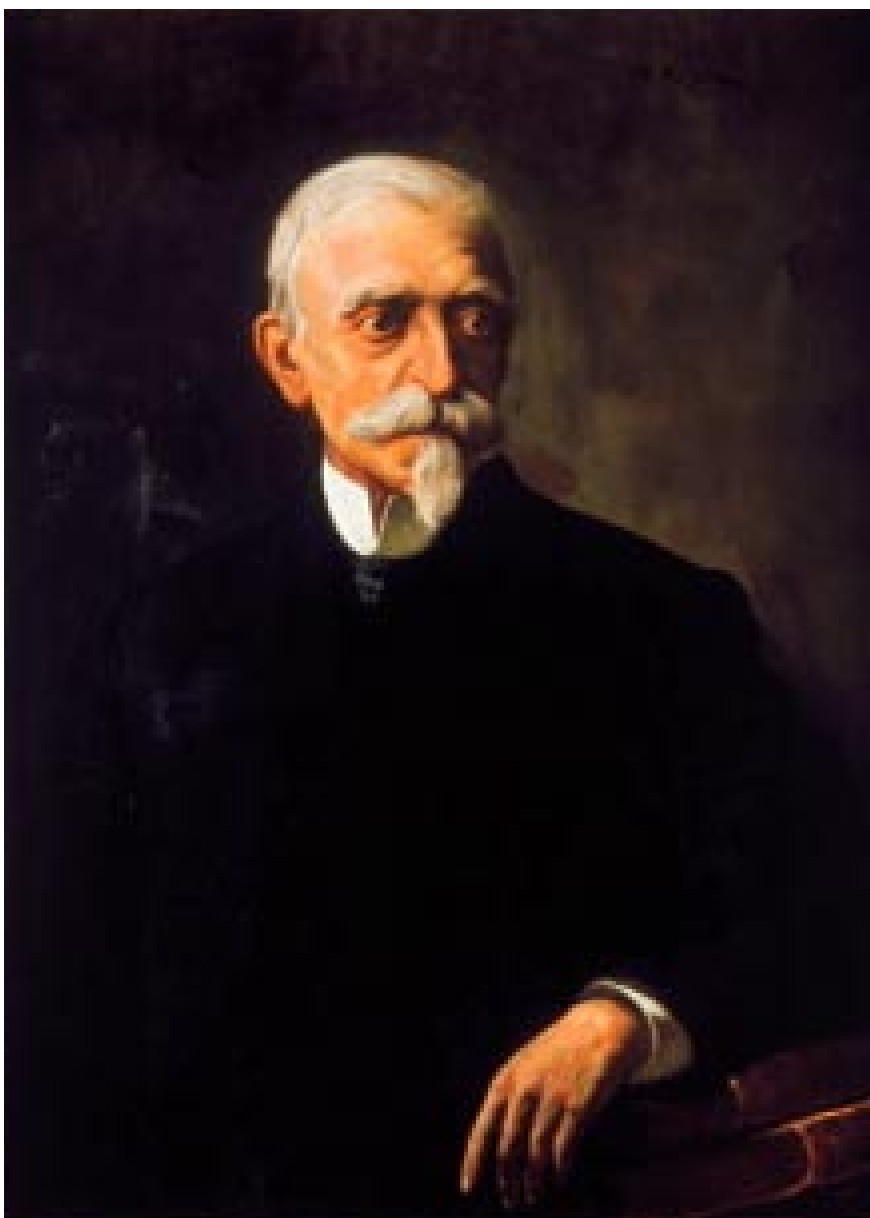

Ο Π. Καλλιγιάς σε ηλικία γύρω στα πενήντα, από το ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟΝ Μ. ΒΡΕΤΟΥ, 1866. (Αρχείο Προσωπογραφιών του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών/ΕΙΕ).

Αρκετά συχνή είναι η συνεργασία του Π. Καλλιγά στο γνωστό φιλολογικό περιοδικό της εποχής ΠΑΝΔΩΡΑ, ιδιαίτερα κατά την πρώτη της δεκαετία 1850-60, όπου δημοσιεύει διάφορες μελέτες του φιλολογικές, φιλοσοφικές, ιστορικές, νομικές και οικονομικές, βιβλιοκριτικές και το γνωστό του ηθογραφικό μυθιστόρημα ΘΑΝΟΣ ΒΛΕΚΑΣ.

που εκλέγεται Υποδιοικητής της Τράπεζας. Μέλος της Αρχαιολογικής Εταιρείας της Ελλάδος. Τα αμέσως επόμενα χρόνια έχει έντονη συγγραφική παρουσία και συνεργασίες στα έγκριτα περιοδικά *Πανδώρα* και *Θέμις*.

- 1854** (16/28 Μαΐου). Ο Π. Καλλιγιάς για ένα μήνα υπουργός Δικαιοσύνης στην Κυβέρνηση (το λεγόμενο «Υπουργείον Κατοχής») του Αλέξ. Μαυροκορδάτου (παραιτήθηκε μετά από σύγκρουσή του με τον συνάδελφό του υπουργό Στρατιωτικών Δημ. Καλλέργη). Τον Αύγουστο επαναδιορίζεται έκτακτος καθηγητής του Ρωμαϊκού Δικαίου στο Οθώνειο Πανεπιστήμιο.
- 1855** Γεννιέται ο γιος του Γεώργιος (1855-1916), ο μετέπειτα γνωστός δικηγόρος και νομικός σύμβουλος της Εθνικής Τράπεζας, ενώ τον επόμενο χρόνο το δεύτερο παιδί του, ο Πέτρος (1856-1940), σπουδαίος αρχιτέκτονας-μηχανικός, σύμβουλος της Εθνικής Τράπεζας και πολιτικός.
- 1857** Συμμετέχει, μαζί με τους Γ. Σταύρο, Σ. Σίνα, Ελένη Γοσίτσα, Χ. Τισσαμενό, Κ. Δουρούτη κ.ά., στον ελληνικό όμιλο κεφαλαιούχων για την κατασκευή του Σιδηροδρόμου Αθηνών - Πειραιώς (ανταγωνιστικό της γαλλικής εταιρείας Φρ. Φεράλδη, που ανέλαβε τελικά το έργο χωρίς όμως να το ολοκληρώσει ποτέ).
- 1859** Μέλος της κριτικής επιτροπής των πρώτων «Ολυμπίων» που ιδρύονται με το βασιλικό διάταγμα της 19ης Αυγούστου 1858.
- 1860** Γίνεται Νομικός Σύμβουλος της Εθνικής Τράπεζας.
- 1861** Επίτιμο μέλος της «Ιονικής Εταιρείας Γραμμάτων, Επιστημών και Τεχνών».
- 1862** Ο Π. Καλλιγιάς Τακτικός Καθηγητής του Ρωμαϊκού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Στις 10/22 Δεκεμβρίου εκλέγεται βουλευτής Αττικής στη Β' Εθνική Συνέλευση. Ανήκε γενικά στη συντηρητική παράταξη, έχοντας όμως ιδέες εκσυγχρονιστικές και πρωτότυπες.
- 1863** Υπουργός Εξωτερικών, για λίγες μέρες στην Κυβέρνηση Δ. Βούλ-

*Η θητεία του Π. Καλλιγά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών ξεκινάει το 1838,
διακόπτεται κυρίως την περίοδο 1845-54 και λήγει στα 1879.
Το πορτρέτο είναι έργο του Γ.Ν. Ροϊλού (ελαιογραφία)
και βρίσκεται στο Μουσείο της Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών στην Πλάκα.*

γαρη (8-13.2.) και στη 2η Κυβέρνηση Μπ. Ρούφου (21.6.- 25.10.). Γέννηση του τρίτου γιου του, του Αλέξανδρου (1863-1936), ο οποίος έγινε αξιωματικός του ιππικού.

- 1864** Συμμετέχει στη νομοπαρασκευαστική επιτροπή της Εθνοσυνέλευσης για το σχέδιο του νέου ελληνικού συντάγματος. Υπουργός Εξωτερικών στη 2η Κυβέρνηση Ζ. Βάλβη (16.4.- 26.7.), υποδέχεται και συνοδεύει στα Επτάνησα τον νέο βασιλιά Γεώργιο Α΄ (Μάιος-Ιούνιος). Τότε, για πρώτη φορά επισκέπτεται την ιδιαίτερη πατρίδα του, την Κεφαλλονιά. Αποκτά ξανά τη δικηγορική άδεια για τα αθηναϊκά δικαστήρια και παραιτείται από καθηγητής.
- 1865** Μέλος του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» και ιδρυτικό στέλεχος της φιλολογικής λέσχης «Αθήναιον». Μετά την αποτυχία του να επανεκλεγεί βουλευτής Αττικής (Μάιος/Ιούνιος), πάλι Τακτικός Καθηγητής του Πανεπιστημίου και Κοσμήτωρ στη Νομική Σχολή Αθηνών (Οκτ. 1865 - Σεπτ. 1866). Υπουργός Δικαιοσύνης και Εκκλησιαστικών & Δημοσίας Εκπαιδεύσεως (24.9.- 20.10) στην πρώτη Κυβέρνηση του Α. Κουμουνδούρου.
- 1866** Συμμετέχει σε νέα Επιτροπή (Δεύτερη) για τη σύνταξη Αστικού Κώδικα. Μέλος του Συμβουλίου (Συγκλήτου) του Πανεπιστημίου Αθηνών.
- 1869** Πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών (Οκτ. 1869 - Οκτ. 1870).
- 1871** Εκλέγεται επίτιμο μέλος του «Εν Κωνσταντινουπόλει Φιλολογικού Συλλόγου» και μέλος του Συμβουλίου του Πανεπιστημίου Αθηνών.
- 1872** Κοσμήτωρ πάλι της Νομικής Σχολής (1872-73).
- 1873** Συμμετέχει (μαζί με τους Φ.Π. Σκουζέ, Σπ. Βαλαωρίτη, Στ. Δεκόζη-Βούρο, Αρ. Βαλτατζή, Κ. Καραπάνο, Ζαν. Στεφάνοβικ, Αμβρ. Μαυροκορδάτο κ.ά.) στην ίδρυση της Τράπεζας Βιομηχανικής Πίστεως της Ελλάδος.
- 1874** Μέλος της Τρίτης Επιτροπής για τη σύνταξη και επεξεργασία του Αστικού Κώδικα. (Όπως και των προηγούμενων, και αυτής της επιτροπής οι εισηγήσεις και τα σχέδια δεν ψηφίστηκαν ποτέ).

- 1875* Ο Π. Καλλιγάς εκλέγεται πρόεδρος της «Αθηναϊκής Λέσχης», θέση που κρατάει μέχρι το 1881.
- 1877* Εκ νέου Κοσμήτωρ της Νομικής Σχολής.
- 1878* Πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου της Τράπεζας Βιομηχανικής Πίστεως. Μέλος του Δ.Σ. του Ορφανοτροφείου Χατζηκώστα.
- 1879* Βουλευτής Αττικής (23.9.1879 - 22.10.1881). Τον ίδιο μήνα της εκλογής του συνταξιοδοτείται από το Πανεπιστήμιο με τον τίτλο του ισόβιου επίτιμου καθηγητή. Στην έδρα του Ρωμαϊκού Δικαίου τον διαδέχεται ο Αλκιβιάδης Κρασσάς.
- 1880* (7 Αυγούστου). Ο Μητροπολίτης Σερβίας απονέμει στον Π. Καλλιγά το παράσημο του Ερυθρού Σταυρού.
- 1881* Γίνεται πρόεδρος της Πανελληνίου Εταιρείας Ατμού. Τον Δεκέμβριο επανεκλέγεται βουλευτής Αττικής (22.12.1881 - 11.2.1885).
- 1882* Υπουργός Οικονομικών (από τις 3.3.1882) στην τέταρτη Κυβέρνηση Χ. Τρικούπη, μέχρι τις 7.5.1883 που παραιτείται, απογοητευμένος από τα πολιτικά πράγματα (κατασυκοφαντήθηκε γιατί επιχείρησε να επιβάλει φόρο στην κατανάλωση του καπνού) και ερχόμενος σε διάσταση με το φορολογικό πρόγραμμα του Πρωθυπουργού, με τον οποίον όμως διατηρεί ακέραια την προσωπική του φιλία. Ως οικονομικός υπουργός θα επιδιώξει τον εκσυγχρονισμό και τη δικαιοσύνη του φορολογικού συστήματος, τη στήριξη της γεωργίας και της εγχώριας βιομηχανίας, την προστασία της ναυτιλίας και γενικά τη συνετή οικονομική διαχείριση του κράτους με την αποφυγή του εξωτερικού δανεισμού.
- 1883* Παρασημοφορείται με τον Ταξιάρχη του Σωτήρος από τον Βασιλιά Γεώργιο Α΄ (7.5.1883). Πρόεδρος της 3ης Συνόδου της ΙΣΤ΄ Βουλής (27.10.1883 - 21.3.1884).
- 1884* Πρόεδρος της 4ης Συνόδου της ΙΣΤ΄ Βουλής (25.12.1884 - 11.2.85).
- 1885* Στις εκλογές της 7ης/19ης Απριλίου αποτυγχάνει να ξαναεκλεγεί βουλευτής. Ένα μήνα αργότερα εκλέγεται Υποδιοικητής της

Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος (15/27 Μαΐου 1885 - 2/14 Ιουλίου 1890) στη θέση του αποθανόντα Ευθ. Κεχαγιά, που υπήρξε στενός συνεργάτης του Γ. Σταύρου και σπουδαία μορφή για την Τράπεζα. Παραιτείται από δικηγόρος.

1886 Μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του Σιδηροδρόμου Αθηνών - Πειραιώς.

1890 Μετά την αποχώρηση του γηραιού Μάρκου Ρενιέρη, ο εβδομηνταεξάχρονος, αλλά ακμαίος, Παύλος Καλλιγιάς εκλέγεται παμψηφεί από τη Γενική Συνέλευση των Μετόχων της Εθνικής Τράπεζας Διοικητής της (2/14 Ιουλίου 1890). Στα δύσκολα χρόνια της διοίκησής του πέτυχε να διασφαλίσει τα συμφέροντα των μετόχων και την οικονομική ευρωστία της Τράπεζας, να ενισχύσει οικονομικά το ελληνικό κράτος, όσο επέτρεπαν οι συνθήκες, και να μην περιέλθει ο έλεγχος της Εθνικής Τράπεζας σε ξένους κεφαλαιούχους. Συμμετέχει ως εκπρόσωπος της ΕΤΕ, μαζί με τον Ιω. Βαλαωρίτη, στο Δ.Σ. της νεοϊδρυμένης Εταιρείας Σιδηροδρόμων Βορειοδυτικής Ελλάδος (μέχρι το 1896).

1891 Σημαντικός ο ρόλος του Π. Καλλιγιά στην ίδρυση της Ανώνυμης Ελληνικής Εταιρείας Γενικών Ασφαλειών «Η Εθνική», με σκοπό μια ελληνική εταιρεία να καλύψει την εγχώρια ασφαλιστική αγορά για να περιορισθεί η εξαγωγή χρήματος. Μέλος του Δ.Σ. του Σιδηροδρόμου Αθηνών - Πειραιώς και του Σιδηροδρόμου Θεσσαλίας (1891 -1896).

1892 Ο Π. Καλλιγιάς συντάσσει τη διαθήκη του.

1895 Συμμετέχει ως Διοικητής της ΕΤΕ στο Διοικητικό Συμβούλιο της Υπηρεσίας Δημοσίου Χρέους.

1896 (15/27 Σεπτεμβρίου). Στις 3 μ.μ. ο Παύλος Καλλιγιάς πεθαίνει στο Ν. Φάληρο «εν τω παρά την ακτήν ξενοδοχείω πρώην Κεχαγιά», σε ηλικία 82 ετών. Την επόμενη μέρα στην κηδεία του, παρουσία του πρωθυπουργού Θ. Δεληγιάννη, μελών του υπουργικού συμβουλίου, της Διοίκησης της ΕΤΕ, πανεπιστημιακών, βουλευτών, νομικών, και πλήθους κόσμου, εκφωνήθηκαν επικήδειοι λόγοι από τους εξέχοντες νομομαθείς Δ. Τζιβανόπουλο, Αλκ. Κρασσά, Στ. Στρέιτ, Τ. Φιλήμονα και Α. Αντωνόπουλο.

*Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος,
Αγγελτήριο θανάτου του
Διοικητή Π. Καλλιγιά.
(Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ).*

*Τό μέγαρο της Εθνικής Τράπεζας στην οδό Αιόλου,
την εποχή του Π. Καλλιγά, πριν ξεκινήσουν οι προσθετικές εργασίες
της πρόσοψης στις αρχές του 20ού αιώνα.
(Ακουαρέλα της εποχής, Συλλογή ΕΤΕ).*

Φωτογραφία του Π. Καλλιγά. (Σπουδαστήριο Νομικής Σχολής Αθηνών).

Ο ΠΑΥΛΟΣ ΚΑΛΛΙΓΑΣ ΚΑΙ Η ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Όταν το 1846 ο Παύλος Καλλιγιάς αποκτά τις δέκα πρώτες μετοχές της Εθνικής Τράπεζας, εγκαινιάζει μια στενή και γόνιμη σχέση με το πρώτο πιστωτικό ίδρυμα της χώρας, σχέση ισόβια που διατηρήθηκε μισό ακριβώς αιώνα, χαράζοντας βαθιά την προσωπικότητά του και τη σταδιοδρομία του.

Αρκετά ενδιαφέρουσα κρίνεται η παρέμβασή του στην ιστορική Γενική Συνέλευση των Μετόχων της Τράπεζας στις 2-3.4.1848, η οποία κλήθηκε να αντιμετωπίσει την επικίνδυνη για την ΕΤΕ κατάσταση που επέφερε η μεγάλη οικονομική κρίση. Ο Καλλιγιάς, σε αντίθεση με τους υποστηρικτές της αναγκαστικής κυκλοφορίας των τραπεζογραμμάτων Γ. Σταύρο, Ευθ. Κεχαγιά και Ι. Σούτσο, εκτιμώντας ότι η κρίση στην Ελλάδα δεν έχει τη σφοδρότητα της ευρωπαϊκής, πρότεινε να αντιμετωπίσει μόνη της η Τράπεζα το πρόβλημα χωρίς κρατική παρέμβαση: «... η Τράπεζα πρέπει να περιορίσει, όσον δύναται, την έκτασιν της κυκλοφορίας των γραμματίων της, να περιορίσει τας τραπεζικάς εργασίας της και διά παντός μέσου να προσπαθήσει να εισάξη μέταλλον εις τα ταμεία της, προσφέρονσα, ως ήδη απεφασίσθη, τόκον 8%». Ως γνωστόν, η Γ.Σ. των μετόχων υπερψήφισε την πρόταση του Γ. Σταύρου και την επομένη η ελληνική κυβέρνηση επέβαλε την αναγκαστική κυκλοφορία (4.4.-16.12.1848), η οποία είχε γενικά θετικά αποτελέσματα για το Ίδρυμα και την ελληνική οικονομία.

Τρία χρόνια αργότερα, ο Καλλιγιάς με εικοσιπέντε μετοχές στην κατοχή του εκλέγεται μέλος του Γενικού (Διοικητικού) Συμβουλίου της ΕΤΕ, όπου θήτευσε για τριαντατέσσερα συνεχή χρόνια, μέχρι τη στιγμή της ανάδειξής του σε Υποδιοικητή της, προσφέροντας με τις γνώσεις και το κύρος του σημαντικό έργο.

Από το 1860 παρέχει στο Ίδρυμα και τις νομικές του υπηρεσίες ως δικηγόρος, όσο του επιτρέπουν τα άλλα ακαδημαϊκά και πολιτικά του καθήκοντα, ενώ το 1868 συμμετέχει σε τριμελή επιτροπή Γενικών Συμβούλων μαζί με το Διοικητή της ΕΤΕ για να διαπραγματευθούν με την ελληνική κυβέρνηση τους όρους τής (δεύτερης) αναγκαστικής κυκλοφορίας.

Αργότερα, όταν τον τράβηξε η πολιτική και οι άλλες κοινωνικές υποχρεώσεις, ο Καλλιγιάς δεν έπαψε ποτέ να στηρίζει την Εθνική Τράπεζα όχι μόνον ως επιφανής μέτοχός της (κάτοχος του αξιόλογου αριθμού των 112 μετοχών), αλλά κυρίως ως υπεύ-

θυνος πολιτικός άνδρας, θεωρώντας την βασικό παράγοντα της ελληνικής οικονομικής ζωής και ακρογωνιαίο λίθο της νομισματικής πολιτικής. Το 1880 στη συζήτηση στη Βουλή για την κύρωση της σύμβασης περί παρατάσεως του προνομίου εκδόσεως τραπεζογραμματίων από την ΕΤΕ, ο βουλευτής Αττικής Π. Καλλιγιάς, στην αξιόλογη αγόρευσή του της 26ης Νοεμβρίου 1880, υποστηρίζει με ισχυρά επιχειρήματα ότι το εκδοτικό προνόμιο της Τράπεζας είναι ευεργετικό και για το ελληνικό κράτος: «... λέγω, ότι είναι αδύνατον να υπάρξη Τράπεζα άνευ προνομίου δυναμένη να παρέχη εις την Κυβέρνησιν εν ωρισμένη και δεδομένη περιπτώσει πόρους. Αυτό το προνόμιον μη νομίσητε, ότι είναι προς όφελος των μετόχων και ότι προσδίδει εις αυτούς ωφελείας, ων ίσως δεν απολαμβάνουν αι άλλαι Τράπεζαι άνευ προνομίου. Δύνασθε να συγκρίνητε πολλάς Τραπεζάς και εν Γαλλία και αλλαχού, αι οποίαι δεν έχουν το προνόμιον, αλλ' όταν διευθύνονται επιτηδείως, δύνανται να έχουν ανώτερα κέρδη διότι η Τράπεζα ήτις έχει το προνόμιον δεν δύναται να επιχειρήση κερδοσκοπικάς πράξεις, αι οποίαι διπλασιάζουν το κεφάλαιον... Κύριοι, το προνόμιον της Τραπεζής είναι προνόμιον της Κυβερνήσεως, η Κυβέρνησις επιτρέπει την διαχείρισιν του προνομίου εις την Τράπεζαν· αυτή είναι η αληθής σχέσις μεταξύ Κυβερνήσεως και Τραπεζής· το προνόμιον είναι της Κυβερνήσεως, ουδείς δύναται να εκδώση γραμμάτιον εις τον κομιστήν, η Τράπεζα το πράττει κατ'εντολήν της Κυβερνήσεως, ήτις παραχωρεί την διαχείρισιν, είναι δε η Τράπεζα ο καταλληλότερος διαχειριστής διότι η Τράπεζα δεν ευρίσκεται εν τω μέσω της πολιτικής, όπως η Κυβέρνησις...»

Και παλαιότερα είχε το θάρρος να εκφράσει μέσα στο ελληνικό Κοινοβούλιο την εκτίμησή του για την ΕΤΕ: «...Ηξέυρω τι θα με αντιτάξουν, είσαι μέτοχος της Εθνικής Τραπεζής, είσαι σύμβουλος της Εθνικής Τραπεζής. Ναι, Κύριοι, και διά τούτο καυχώμαι. Είμαι σύμβουλος επί 12 έτη, διότι οι μέτοχοι της Εθνικής Τραπεζής με έκρινον άξιον τοιαύτης τιμής...» (Επίσημος Εφημερίς της Συνελεύσεως, Συνεδρίαση 300/18 Αυγούστου 1864).

Ευθύς μόλις εγκαταλείπει την πολιτική, καλείται από την Εθνική Τράπεζα να αναπληρώσει το μεγάλο κενό που άφησε ο αιφνίδιος θάνατος του Υποδιοικητή Ευθυμίου Κεχαγιά, στυλοβάτη της Τράπεζας και στενού συνεργάτη του ιδρυτή της Γ. Σταύρου. Η απόφαση της έκτακτης Γενικής Συνέλευσης των Μετόχων στις 15.5.1885, σε μια αρκετά κρίσιμη μάλιστα φάση της ελληνικής οικονομίας μετά την προσωρινή άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας, δείχνει τη μεγάλη εκτίμηση και εμπιστοσύνη που έτρεφαν στο πρόσωπό του οι παράγοντες της Τράπεζας. Και η επιλογή τους θα δικαιωθεί απόλυτα.

Στα επόμενα χρόνια θα συμβάλει αποφασιστικά στο έργο του Διοικητή Μάρκου Ρενιέρη, παλαιού του γνώριμου από το Πανεπιστήμιο και το δικαστικό τμήμα της Τράπεζας: Στο δανεισμό του δημοσίου για τα μεγάλα έργα του τρικουπικού προγράμματος (σιδηρόδρομοι, διώρυγα της Κορίνθου, δημοτικά, λιμενικά έργα κτλ.), στη γενικότερη αναδιοργάνωση της Τράπεζας (θέσπιση του πρώτου Οργανισμού Υπηρεσίας, το 1890, που ρυθμίζει τις θέσεις, τους βαθμούς και τις αποδοχές των υπαλλήλων της ΕΤΕ) κ.ά. Το 1889 μάλιστα η θητεία του ανανεώνεται για επτά ακόμη έτη, αλλά μετά την παραίτηση του γηραιού Μ. Ρενιέρη η έκτακτη Γενική Συνέλευση της 2.7.1890 τον εκλέγει παμψηφεί Διοικητή.

Ο εβδομηνταεξάχρονος, ακμαίος όμως και δραστήριος, Π. Καλλιγιάς αναλαμβάνει το τιμόνι της Εθνικής Τράπεζας σε εποχή ιδιαίτερα σκληρή για την εθνική οικονομία, γεγονός που επηρεάζει έντονα και τη λειτουργία της Τράπεζας. Μέσα στην οικονομική θύελλα που πλησιάζει, προσπαθεί με σύνεση και υπευθυνότητα να συνδράμει την κλονιζόμενη κρατική πίστη, ώστε η μεν χώρα να αποφύγει την κρίση, το δε ανώτατο οικονομικό ίδρυμα τις περιπέτειες. Ενδεικτικά αναφέρεται λ.χ. η υψηλή συμμετοχή της ΕΤΕ στα μεγάλα δάνεια των 6.250.000 χρυσών φράγκων του 1891 και των 16.500.000 χρυσών φράγκων του 1892. Αλλά η επιδείνωση των οικονομικών του κράτους, εξαιτίας κυρίως του υπέρμετρου εξωτερικού δανεισμού, η πτώση στο εξωτερικό της αξίας των ελληνικών κρατικών χρεογράφων και η συνεχής υπερτίμηση του συναλλάγματος, οδηγούν στην Πτώχευση του 1893. Την τραγική κατάσταση ολοκληρώνει η μεγάλη σταφιδική και εμπορική κρίση.

Σ' όλες σχεδόν τις ανορθωτικές προσπάθειες των ελληνικών κυβερνήσεων της εποχής η ΕΤΕ έρχεται αρωγός και προσφέρει πρόθυμα τις υπηρεσίες της (προσωρινά δάνεια και ανοικτοί λογαριασμοί προς το κράτος, συμμετοχή στα εθνικά δάνεια, εξυπηρέτηση των ξένων ακολούθων-παρατηρητών Law και Roux, δάνειο κεφαλαιοποιήσεως, διαπραγματεύσεις για τον διακανονισμό των χρεών, υπηρεσία του δημοσίου χρέους κτλ.). Την περίοδο αυτή οι περισσότερες εργασίες της Τράπεζας περιορίζονται εκτός από τις δοσοληψίες του ελληνικού κράτους, του οποίου οι συνολικές, σε μεταλλικό και τραπεζογραμμάτια, οφειλές προς την ΕΤΕ από 116 εκατομμύρια δραχμές το 1888 εξακοντίζονται στα 147 περίπου εκατομμύρια δρχ. το 1893, δυο φορές δηλαδή τον κρατικό προϋπολογισμό τότε. Μόνο το 1895, με την πρόσκαιρη οικονομική ανάρρωση της χώρας, τη βελτίωση της σταφιδικής αγοράς και την καλή σοδειά των δημητριακών της Θεσσαλίας, εμφανίζονται συμπτώματα βελτιώσεων σε μερικές εργασίες της, όπως οι προεξοφλήσεις, τα επ' ενεχύρω δάνεια και οι γεωργοκτηματικές χορηγήσεις.

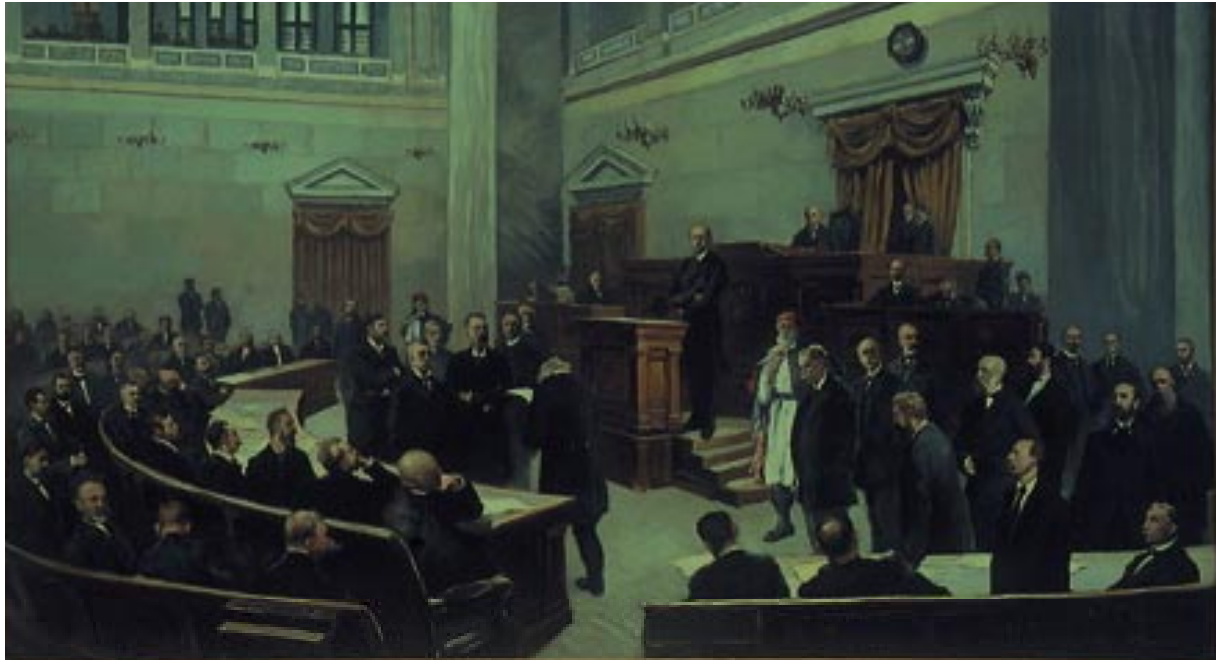
Με αίσθημα ευθύνης, ως αληθινός πατριώτης και έμπειρος οικονομολόγος, αντιμετώπισε ο Καλλιγιάς μερικές υπερβολικές απαιτήσεις ή κάποιες σπασμωδικές, αμφίβολης αποτελεσματικότητας ενέργειες του κράτους, προστατεύοντας συγχρόνως τα συμφέροντα της Τράπεζας. Έτσι αντέδρασε αποφασιστικά στην επιβολή πρόσθετης φορολογίας στα μερίσματα της ΕΤΕ (1890) και στην πληρωμή μερικών φόρων σε χρυσό (1892) γιατί, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ιωάννης Βαλαωρίτης, «οιονδήποτε μέτρον, καιρίως πλήττον την Εθνικήν Τράπεζαν και την επί της πίστεως αυτής θεμελιουμένην νομισματικήν της χώρας κυκλοφορίαν, δεν ηδύνατο ή να αυξήση την αδυναμίαν του Κράτους προς εκπλήρωσιν των υποχρεώσεων αυτού ...».

Στο ενεργητικό του Καλλιγιά εγγράφεται ακόμη η πρωτοβουλία του για την ίδρυση, κυρίως από την ΕΤΕ, της ασφαλιστικής εταιρείας «Η Εθνική» (1891) με σκοπό, όπως τονίζει ο ίδιος στον Απολογισμό του 1891, «*το κοινόν συμφέρον, ιδία δια της αποτροπής της εκ του τόπου εξαγωγής χρήματος, ην συνεπάγεται η ασφάλις παρ' αλλοδαπαίς Εταιρίαις*». Επίσης η σθεναρή αντίστασή του στην προσπάθεια ομάδας ξένων κεφαλαιούχων που, στην κορύφωση της κρίσης του 1893, με το πρόσχημα της δήθεν αναδιοργάνωσης της Τράπεζας και της βελτίωσης των δημόσιων οικονομικών, επιχείρησαν να καθυποτάξουν την ΕΤΕ για να ασκήσουν έτσι οι ξένοι κερδοσκόποι ευκολότερα τον έλεγχό τους επί της εθνικής οικονομίας. Τέλος, κρίνεται ιδιαίτερα θετική η πολιτική του στην αντιμετώπιση της σταφιδικής κρίσης (μελέτη του προβλήματος, γενναία δανειοδότηση των σταφιδοπαραγωγών, προσπάθεια εισαγωγής του πλεονάσματος στη ρωσική αγορά).

Ο Καλλιγιάς, αφού αντιμετώπισε με ψυχραιμία και θάρρος όλον αυτό τον μεγάλο οικονομικοπολιτικό κυκλώνα, συμβάλλοντας αποφασιστικά στην αντιμετώπιση της κρίσης, τη στιγμή της πρόσκαιρης ανάρρωσης και της προσμονής για μια γενικότερη οικονομική άνθηση του τόπου -που δυστυχώς δεν επέτρεψε το τραγικό 1897- πεθαίνει σε ηλικία 82 ετών στις 15/27 Σεπτεμβρίου 1896. Ο επίσημος ιστορικός της ΕΤΕ, Υποδιοικητής της την εποχή εκείνη, Ιωάννης Βαλαωρίτης καταθέτει χαρακτηριστικά: «*Η περίοδος, καθ' ήν ο Παύλος Καλλιγιάς διώκησε τα της Τραπεζής, υπήρξεν εκ των κρισιμωτέρων ως εκ της επισυμβάσης εντός του χρονικού τούτου διαστήματος πτωχεύσεως του Κράτους, της προς ταύτης οικονομικής αγωνίας και των μετέπειτα δεινών αποτελεσμάτων, πάντες δε οι μετ' αυτού συνεργασθέντες δεν δύνανται ή να τηρήσωσιν ανεξίτηλον την μνήμην, της προς το καθήκον αφοσιώσεως και του ψυχικού σθένους, μεθ' ων ο υπέροχος πρεσβύτες αντιμετώπισε τους πανταχόθεν κινδύνους και τας πολλαπλάς δυσχερείας.*»

*Ο Π. Καλλιγιάς, Διοικητής της ΕΤΕ (1890-1896).
(Πίνακας του Νικηφόρου Λύτρα, Συλλογή ΕΤΕ).*

*Πριν από την εκλογή του στη διοίκηση της ΕΤΕ,
πλουσιότατη υπήρξε η δράση του Π. Καλλιγά στην ελληνική Βουλή.
Στην ελαιογραφία του Ν. Ορλώφ, που παρουσιάζει το ελληνικό Κοινοβούλιο
γύρω στην τελευταία εικοσαετία του περασμένου αιώνα
με τον πρωθυπουργό Χ. Τρικούπη στο βήμα,
διακρίνεται ο Π. Καλλιγάς στην τρίτη σειρά στο βάθος, δεύτερος από αριστερά.
(Εθνικό Ιστορικό Μουσείο).*

**ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ ΠΑΥΛΟΥ ΚΑΛΛΙΓΑ
ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ**

Οι συντελεστές του αφιερώματος αυτού για τον Παύλο Καλλιγά κρίναμε σκόπιμο να συμπεριλάβουμε στην παρούσα έκδοση και ορισμένα αποσπάσματα από έργα και ομιλίες του καθώς και εργασίες τρίτων που ασχολήθηκαν με την προσωπικότητά του.

Η επιλογή των αποσπασμάτων αυτών έγινε, αφενός μεν, για να τονίσουμε ορισμένες πλευρές του πολυσχιδούς πνευματικού έργου του και των πολυποίκιλων δραστηριοτήτων του, και αφετέρου, για να υπογραμμίσουμε ότι ορισμένα από τα θέματα που αναπτύσσει δεν έχουν χάσει και σήμερα, εκατό χρόνια μετά το θάνατό του, την επικαιρότητά τους.

Παραθέτουμε λοιπόν αποσπάσματα: από άρθρο του περί φορολογίας, από αγόρευσή του στη Βουλή για την ίδρυση κτηματικών τραπεζών, από αγόρευσή του στη Βουλή για το νόμο περί τύπου, εκλογική προκήρυξή του που αναδεικνύει πλευρές του πολιτικού του προγράμματος, καθώς και από μελέτη του με ιστοριογραφικές απόψεις του.

Σταχυολογήσαμε και παραθέτουμε επίσης αποσπάσματα από κριτικές αξιολογήσεις του έργου του Παύλου Καλλιγά: του Κώστα Καιροφύλα για τη ζωή και το έργο του, ανωνύμου για τον τραπεζίτη Καλλιγά, του Δημητρίου Κακλαμάνου για τον πολιτικό Καλλιγά, του Τιμολέοντος Φιλήμονος για τον «Εθνικό Νομικό», και του Ηλία Τσιτσέλη για τον νομοδιδάσκαλο Καλλιγά.

Γ.Ν.

~ 1 ~

«...Γνωρίζω, ότι κατέστη όλως αντιδημοτική η περί αυξήσεως των φόρων ιδέα, αλλ' αν τούτο είναι τω όντι αληθές, πρέπει να ομολογήσωμεν τότε, ότι η δημοκοπία παρ' ημίν είναι του πατριωτισμού επικρατεστέρα.

Περίεργον τω όντι πώς απαιτούμεν να συγκαταριθμώμεθα μεταξύ των προοδευτικών εθνών, των εργαζομένων διά την διανοητικήν αυτών ανάπτυξιν, ενώ αντιστρόφως προς ό,τι ταύτα πράττουν, τείνομεν καθ' ημέραν εις ελάττωσιν των φόρων και εις τούτο φιλοτιμούμεθα.

Ούτε πολιτισμός, ούτε υλική ή διανοητική ανάπτυξις είναι όμως κατορθωτά άνευ υλικών θυσιών διά φόρων. Ότε με δείξητε έν μόνον παράδειγμα, ότι οιονδήποτε έθνος εβάδισεν εις τα πρόσω δι' ελαττώσεως των φόρων, διά περιστολής των υλικών μέσων, δι' ων γίνεται η πρόοδος, θέλω πιστεύσει και εγώ, ότι απλώς διά πολιτικών συζητήσεων και κομματικών αντεγκλήσεων δύναται να προσδοκάται γενναίον τι εν Ελλάδι...

Ο περί φόρων όμως γογγυσμός παρ' ημίν προέρχεται εκ της κακής επιβολής και διανομής και του ολεθρίου τρόπου της εισπράξεως.

Αν σήμερα, ότε αυτοπροαιρέτως γίνονται τοιαύται θυσίαι, δεν δράξη η Κυβέρνησις της ευκαιρίας να εισαγάγη αύξησιν σπουδαίαν φόρων, αμφιβάλλω αν δυνηθή επί μακρόν χρόνον να εύρη τοσούτον προθύμους τους φορολογουμένους, και τότε εφ' όλον το διάστημα τούτο ας μη γίνεται λόγος περί προόδου και βελτιώσεων και περί μέλλοντος του Έθνους...

Η ώρα είναι κρίσιμος και εις τον βωμόν της Πατρίδος χρεωστέι έκαστος να προσφέρη ολοκαύτωμα όλας τας προλήψεις και την φιλαυτίαν οικονομολογικών θεωριών και πάσαν άκαιρον φιλοτιμίαν και οίησιν. Και φόρων έχομεν ανάγκην και δανείων και περί παλαιών χρεών πρέπει να σκεπτόμεθα εμβριθώς. Αν δεν ανορθώσωμεν την δημοσίαν πίστιν, ουδέν δύναμεθα να ελπίζωμεν εκ της κοινής γνώμης του ευρωπαϊκού κόσμου και ουδαμού θέλομεν εύρει συνηγόρους του Ελληνισμού.

Όστις διώκει τον σκοπόν άνευ των μέσων, είναι αυτόχρημα φαντασιοκόπος. Ή δεν πρέπει να εμβάλληται το Έθνος εις κινδύνους ή εμβαλλόμενον απαράσκευον ωθείται εις προφανή όλεθρον...»

Π. Καλλιγιάς, «Περί παρασκευής»,
εφημ. *Παλιγγενεσία*, φ. 1029/27.10.1866

~ 2 ~

«...Ηξεύρω τι θα με αντιτάξουν· είσαι μέτοχος της Εθνικής Τραπέζης, είσαι σύμβουλος της Εθνικής Τραπέζης. Ναι, Κύριοι, και διά τούτο καυχώμαι· είμαι σύμβουλος επί 12 έτη, διότι οι μέτοχοι της Εθνικής Τραπέζης με έκρινον άξιον τοιαύτης τιμής· λοιπόν πώς έρχεσαι και λέγεις, ότι δεν πρέπει να υπάρξη η έκδοσις γραμματίων, ενώ είσαι μέτοχος Τραπέζης η οποία έχει τοιούτον μονοπώλιον; Διά τι να μη συστηθή και ετέρα Τράπεζα εκεί όπου δεν εκτείνεται αυτό το μονοπώλιον της εν Ελλάδι τραπέζης; Πρώτον δεν πιστεύω να νομίζη τις, ότι εχθρικώς διάκειμαι κατά της συστάσεως ετέρου πιστωτικού καταστήματος, διότι με αποδίδει μωρίαν. Εάν υπόσχηται κέρδη, ποίος με εμποδίζει να γίνω μέτοχος, να ωφεληθώ και εξ αυτού του καταστήματος; Είναι άρα αδύνατον να διάκειμαι εχθρικώς· αλλά, Κύριοι, θέλω σας ειπέι πράγμα, το οποίον δεν ηξεύρω αν θα το πιστεύσητε· το λέγω, μόνον υπό την διαβεβαίωσίν μου· υπάρχουν πολλοί οίτινες το αγνοούσι· ότι πολλάκις εξέφρασα ως σύμβουλος της Εθνικής Τραπέζης, ότι δεν είμαι σύμφωνος με τα μονοπώλια και προνόμια· αλλ' ενόμιζον, ότι ήρκει να το εκφράσω, αφού η γνώμη μου δεν ηδύνατο να υπερισχύση ως μεμονωμένη, και διά τούτο έκλινα τον αυχένα ενώπιον της πλειοψηφίας...»

*Επίσημος Εφημερίς της Συνελεύσεως, αριθμ. 8/29 Σεπτεμβρίου 1864
Συζήτηση περί κτηματικών τραπεζών. Συνεδρίαση 300/18.8 1864*

~ 3 ~

«...ΚΑΛΛΙΓΑΣ. Κύριοι, ερχόμενος να πραγματευθώ περί της ελευθερίας του τύπου, νομίζω, ότι είμαι απηλλαγμένος να επαναλάβω όλους τους κοινούς τύπους και τους συνήθεις επαίνους και τους διθυράμβους υπέρ του μεγάλου τούτου δικαιώματος. Ουδείς εν τοις ημετέροις χρόνοις αγνοεί, ουδείς αμφισβητεί ποία είναι η λειτουργία του ελευθέρου τύπου εν τη ελευθέρα πολιτεία. Άνευ αυτής δύναται τις να είπη μετά θετικότητος, ότι δεν υπάρχει ελευθερία πνεύματος, αν δεν υπάρχη ο έλεγχος πλήρης και απεριόριστος, μικράν έχει αξίαν. Όσοι επιθυμούν όμως να υπάρχη πλήρης ελευθερία, καταγίνονται εις το να ίδωσι την ελευθερίαν ταύτην απηλλαγμένην των παρεκτροπών, προς όφελος της κοινωνίας και προς όφελος του τύπου, ανυψουμένου προς εκπλήρωσιν της αποστολής του. Το μέγα πρόβλημα εκάστης κοινωνίας είναι το εξής· δύναται να υπάρξη πλήρης ελευθερία του τύπου απηλλαγμένη των παρεκτροπών αυτού; Αι παρεκτροπαί του τύπου είναι απαραίτητοι διά

την ελευθερίαν αυτού; Αν, κύριοι, δεν είμεθα εις θέσιν να λύσωμεν το πρόβλημα τούτο, βεβαίως παρά να εξαλείψωμεν την ελευθερίαν του τύπου, εν τη εσχάτη ανάγκη θέλομεν κύψει τον αυχένα και θέλομεν δεχθή και τας παρεκτροπάς· θέλομεν τας δεχθή ευχόμενοι την εξ ύψους αντίληψιν, όπως συνετίση τους ενόχους. Αλλά πριν εκφράσωμεν τοιαύτην απελπιστικήν γνώμην, είναι δίκαιον να δώσωμεν προσοχήν, επιτρέποντες σπουδαίαν περί τούτου συζήτησιν μήπως ανακαλύψωμεν, ότι δεν είναι αναγκαία η παρεκτροπή διά να υπάρχη η ελευθερία του τύπου· δεν είναι η παρεκτροπή εγγύησις της ελευθερίας...

...Η εφημεριδογραφία καθ' ημέραν μεταδίδει ιδέας και ανακοινώνει φρονήματα, επενεργούσα εις την κοινήν συνείδησιν. Αν η εφημεριδογραφία δεν έχη τα προσόντα της ηθικής, τι μέλλει να διαθέση; Μέλλει να δηλητηριάση την κοινήν γνώμην. Δεν δύναται η πολιτεία να ήναι αδιάφορος προς τους δημοσίους φαρμακείς των πνευμάτων. Εκείνο το οποίον προ πάντων καταδεικνύει μέχρι τίνος βαθμού δύναται να εκτραχηλισθή η δημοσιογραφία, είναι η ασέβεια ως προς τον ιδιωτικόν βίον. Δυστυχώς έχομεν παρελθόν, το οποίον μαρτυρεί, ότι αυτή η ασέβεια έφθασε το υπέρτατον όριον, ότι πάσα πολιτική συζήτησις επί τέλους καταλήγει εις προσωπικότητας, διά των οποίων καθάπτονται του ιδιωτικού βίου· ποίον είναι το μέσον προς περιφρούρησιν του ιδιωτικού βίου; Διατί αναμιγνύεται ο ιδιωτικός βίος εις τας πολιτικάς συζητήσεις, τι χρεωστεί ο διατρέχων τον δημόσιον βίον, ο αποδύόμενος εις τον αγώνα της πολιτείας, τι χρεωστεί να δώση λόγον περί του ιδιωτικού βίου του; Και τάχα ο ελέγχων τον ιδιωτικόν βίον εφημεριδογράφος είναι αμερόληπτος και ανώτερος πάθους; και δύναμαι εγώ καθ' εκάστην να απολογώμαι περί όλων των πράξεων του ιδιωτικού βίου μου, ένεκα των οποίων χρεωστώ λόγον εις μόνον τον πλάστην μου; Ενθυμείσθε κάλλιστα το αξίωμα του Royer-Collard. «La vie privée doit être murée». Ο ιδιωτικός βίος πρέπει να ήναι περιτετοιχισμένος. Η ελευθέρα πολιτεία όσον ελευθέρα και αν είναι, δεν έχει ανάγκην να περιυβρίζεται καθ' ημέραν ο ιδιωτικός βίος, δεν έχει ανάγκην του να εισδύη έκαστος εις τα απόρρητα οικογενείας, εις τας ιδιωτικάς πράξεις, και αν υπάρχη τοιαύτη ελευθερία, το αποτέλεσμα είναι κατά της ελευθερίας, διότι ο άνθρωπος, ο οποίος κήδεταί εαυτού, δεν επιθυμεί να διασύρηται, να συκοφαντήται περί πραγμάτων, περί των οποίων το κοινόν αδιαφορεί να μάθη επακριβώς την αλήθειαν, τερπόμενον μάλλον εις το σκάνδαλον· διότι ποίος, αφού κορέση την περιέργειάν του... ποίος έχει την υπομονήν να εξετάση αν αυτά, τα οποία εδημοσιεύθησαν με τρόπον ευτράπελον και επίβουλον, ήναι επί τέλους αληθή; Αν εξετάσητε τους βίους των μεγάλων ανδρών, θέλετε ιδεί, ότι πολλάκις δεν ήσαν άμεμπτοι κατά τον ιδιωτικόν βίον· ουχ

ήττον όμως μεγάλας υπηρεσίας παρέσχον εις το κράτος. Ενθυμείσθε πόσα ερρέθησαν περί του άκρου ρήτορος της Γαλλίας, του Μιραβώ· επί του προσώπου του έφερε τα ίχνη βίου ατάκτου· αλλ' εν τούτοις τίς ημφισβήτησε τας μεγάλας εκδουλεύσεις του εξόχου ανδρός; Και ο Φοξ και ο Σεριδάν δεν ήσαν άγιοι κατά τον ιδιωτικόν βίον· εν τούτοις η κοινωνία δεν απέρριψε τας πολιτικάς αυτών ιδέας, διά να καταγίνη να μάθη ποίος ήτον ο ιδιωτικός αυτών βίος. Ποίον είναι το μέσον να περιφρουρήσωμεν τον ιδιωτικόν βίον από αυτάς τας καθημερινάς επιθέσεις, θα θέσωμεν τον φραγμόν και να τον καταστήσωμεν ανυπέβλητον; Μελετήσατε, εξετάσατε, απαγγείλατε όσας θέλετε ποινάς, ζητήσατε άλλα τινά οιαδήποτε προσόντα παρά του εκδότου εφημερίδος, είτε προσόντα προλύτου, είτε άλλα οιαδήποτε· ουδέν τούτων δύναται να σας ασφαλίση διά τον απλούστατον λόγον, ότι τα προσόντα είναι γενικώτατα· αυτά τα προσόντα ανήκουν εις πολυάριθμον τάξιν ανθρώπων· και άμα έχητε τοιαύτην πολυάριθμον τάξιν, επόμενον είναι, ότι μεταξύ αυτών έχετε και τους σεβομένους την ηθικήν και τους ασεβείς· έχετε και τους ανθρώπους της ηθικής, και τους ανθρώπους της κακοηθείας· έχετε τοιούτους, κατά των οποίων η τιμωρία η υλική ουδέν συνεπάγεται. Είναι σκληρότεροι την καρδίαν, ώστε να καταβάλλωνται διά του περιορισμού της ατομικής ελευθερίας. Αν όμως υποβάλητε την εφημεριδογραφίαν εις την χρηματικήν ή κτηματικήν εγγύησιν, ποία είναι η συνέπεια; Ότι η εφημερίς, η οποία συγχρόνως αποτελεί και επάγγελμα κερδοσκοπικόν, κινδυνεύει να υποστή ναυάγιον, κινδυνεύει να υποστή χρηματικήν ποινήν, ήτις μέλλει να ελαττώση τα μέσα της επιχειρήσεως· είναι αδύνατον ο διευθύνων την επιχειρήσιν, απλώς και ως έτυχεν, επιπολαίως, απροσέκτως, να υποπέση εις τοιαύτην αποζημίωσιν. Διά παντός τρόπου θέλει μεριμνήσει να μη έχη καθ' εαυτού τοιαύτας δίκας, τοιαύτας καταμηνύσεις, τοιαύτας κατηγορίας...

...Ουδείς άλλος επέρχεται αποκλεισμός· και αν υπάρχη, είναι αποκλεισμός των υποκειμένων εις την παρεκτροπήν, εκείνων, οι οποίοι ανερυθριάστως μετέρχονται το επάγγελμα, οι οποίοι ουδέν σέβονται, ουδέν έχουν ιερόν, οι οποίοι νομίζουν, ότι το να γράφη τις εφημερίδα δεν είναι άλλο ειμή το να υβρίζη ελευθέρως, να σωρεύη τα πλέον βδελυρά επίθετα απλώς και ως έτυχεν, άνευ κρίσεως και σκοπού, άνευ συστήματός τινος ιδεών, και ότι ουδέν κακόν, αν σήμερα φρονή τούτο και αύριον το εναντίον. Η σύγχυσις αυτή, ήτις προήλθεν εκ της ακολασίας του ημετέρου τύπου του να αναμιγνύωμεν τα πάντα, και προ πάντων να εισερχώμεθα μέχρι του ιδιωτικού βίου, παρατηρήσατε, ως έγγιστα, μέχρι τίνος βαθμού επροχώρησε, πώς εσχημάτισε το πνεύμα της δημοσιογραφίας· παρατηρήσατε, ότι εν Ελλάδι κρίνεται ο άνθρωπος ουχί κατ' εκείνα τα οποία πράττει, αλλά

κατά τας υποτιθεμένας διαθέσεις του· δεν εξετάζουν τι είπε, τι έπραξε, τα γεγονότα· ουδέποτε· περί αυτών ουδένα λόγον βλέπετε, σπανιώτατα· αλλά ποία είναι η πρόθεσίς του. Και πώς διαγινώσκειται η προαίρεσις εκάστου; Ποίος ημπορεί να ανακαλύψη τα απόρρητα της καρδιάς, να ετάση καρδιάς και νεφρούς; Εν τούτοις μαντεύοντες αυτάς τας προθέσεις και την μαντείαν μεταχειριζόμενοι ως απόδειξιν προς το κοινόν, κεραυνοβολούν αδυσωπήτως εν πλήρει αγνοία, αν και αυτός, τον οποίον κεραυνοβολούν, δεν συμμερίζεται τας ιδέας εκείνου όστις κεραυνοβολεί, διότι ομιλούν όπως οι τυφλοί περί χρωμάτων. Θέλετε παρατηρήσει, ότι οσάκις γίνεται πολιτική συζήτησις εν οιαδήποτε εφημερίδι τίθεται, ούτως ειπείν, το εξής πρόβλημα, ή είσαι σύμφωνος με τας ιδέας μου, ή είσαι κακούργος, ή μετέχεις των πεποιθήσεών μου, ή είσαι άξιος να ριφθής από του Ταρπητίου βράχου, μέσος όρος δεν υπάρχει· ουδείς παραδέχεται, ότι δύναται να υπάρχη πατριωτισμός και εν άλλη πεποιθήσει, ότι δύναται τις να φρονή άλλως περί των μέσων, διά των οποίων εκπληρούται ο κοινός σκοπός· ουδείς παραδέχεται, ότι δύναται τις να αντιφρονή και περί του σπουδαιότερου πράγματος, και ουχ ήττον να κινήται εκ των αγνοτέρων προαιρέσεων· είναι δυνατόν όλοι οι άνθρωποι να έχουν μίαν και την αυτήν ιδέαν;...

...Εάν θέλωμεν λοιπόν να θέσωμεν μέτρον και όριον εις τοιούτον εκτραχηλισμόν, όστις τα μέγιστα βλάπτει ηθικώς την κοινωνίαν, και τα μέγιστα δυσφημεί την εφημεριδογραφίαν και την καθιστά τοιαύτην ώστε περιφρονητικώς τις πλέον βλέπει όσα γράφονται, και αδιαφορεί, ούτε φροντίζει να τα αναγνώση, εάν θέλωμεν να καταστήσωμεν την δημοσιογραφίαν τω όντι δύναμιν σοβαράν συζητήσεως, δύναμιν τοιαύτην, της οποίας ο λόγος τω όντι μεταβάλλει πολλάκις τας γνώμας του λαού, διότι στηρίζεται πάντοτε εις αναπτύξεις εμβριθείς, εις γεγονότα, τα οποία είναι ακριβή, και ουχί εις παραμορφώσεις, αν θέλωμεν τούτο, πρέπει να ζητήσωμεν, ώστε το επάγγελμα του δημοσιογράφου να μετέρχωνται άνθρωποι έχοντες τα προσόντα, κινδυνεύοντες να υποστώσι ζημίαν τοιαύτην, ήτις καθιστά την εξακολούθησιν του εξυβριστικού έργου αδύνατον.

Όπως είναι όμως συντεταγμένον το άρθρον, αποκλείει την εγγύησιν, διότι απαγορεύει παν προληπτικόν μέτρον. Αρκεί λοιπόν, διότι βεβαίως ουδείς συνηγορεί περί άλλου τινός μέτρου, αρκεί να καθιερώσωμεν την εγγύησιν, κανονισθησομένην διά νόμου εκάστοτε κατά τας εποχάς· διότι θέλωμεν ίσως ευρεθή μετά πολλά έτη εις την ανάγκην είτε να αυξήσωμεν, είτε να ελαττώσωμεν το μέτρον...»

*Επίσημος Εφημερίς της Συνελεύσεως, αριθμ. 21/11 Οκτωβρίου 1864
Συνεδρίαση 306/16.8.1864*

~ 4 ~

Φίλοι Συνεπαρχιώται,

Προ της συμπληρώσεως της Θ' Περιόδου αίφνης διελύθη η Βουλή, εις δύο αντίθετα διασχισθείσα στρατόπεδα.

Εξ αυτών το μεν παντί σθένει παρείχε συνδρομήν προς συντέλεσιν του μετά κόπου προβαίνοντος έργου, ου αι βάσεις από τριετίας ετέθησαν, το δε δεν είχεν ακούσαν φωνήν, όπως κηρύξη ως μόνην σωτηρίαν του έθνους την άρδην ανατροπήν πάντων των εν τη τριετία γενομένων.

Παρ' Υμίν τοις Εκλογεύσι νυν κείται η κυριαρχική κρίσις περί πάντων.

Ο παρ' Υμών εκζητών την κύρωσιν εντολής προς ριζικήν ανατροπήν και του τελευταίου λίθου της οικοδομής δεν έχει πίστιν εις την σύνεσιν του έθνους.

Μόνων των Αφρικανών ίδιον είναι το λακπατείν ό,τι ελάτρευον και λατρεύειν ό,τι ελακπάτησαν. Ο νόμος του πολιτισμού είναι η πρόοδος και η βελτίωσις του υπάρχοντος.

Τι εγένετο μέχρι τούδε, καθ' ου εξανίστανται οι ως σύμβολον φέροντες τον ζεστόν πίνακα και ποία τα καταλυθησόμενα εν οργή και αγανακτήσει;

Εις τρία ανακεφαλαιούνται ταύτα· εις τα παντοία νομοθετήματα, εις το οικονομικόν σύστημα και εις τον στρατιωτικόν οργανισμόν.

Διά πλείστων νομοθετημάτων ερρυθμίσθησαν και αφηρέθησαν από της αυθαιρεσίας της εκτελεστικής εξουσίας, όσα προς τούτου εγένοντο εικη και κατ' αρέσκειαν. Ενδέχεται τα νομοθετήματα ταύτα να ήναι εν τοις καθέκαστα ατελή, χρήζοντα διορθώσεως, αλλ' ο ζητών άρδην την ανατροπήν, ποθεί πάλιν να επαναγάγη το κράτος της αυθαιρεσίας.

Νέα βάσις εδόθη εις το φορολογικόν σύστημα, διά της ανακουφίσεως της γεωργίας, αντ' αυτής επιβαρυνθείσης της καταναλώσεως. Τις αμφισβητεί ότι η οικονομική δύναμις εκάστου έθνους προ πάντων έγκειται εν τη παραγωγή προϊόντων, εκ τούτων δε, ότι τα της πρώτης ανάγκης είναι τα δώρα της Δήμητρος; Πολλών δύναται τις να στερηθή, ουδέποτε όμως του επιουσίου άρτου. Εάν η χώρα άνευ ζημίας δεν δύναται να παραγάγη όσον επαρκεί διά την κοινήν χρείαν, πόθεν άλλοθεν θέλει πορισθή ή εκ της αλλοδαπής; όταν δε δεν έχη άλλο προϊόν να προσφέρη εις αντάλλαγμα, δεν έπεται ότι αντί χρημάτων μέλλει να λάβη το ελλείπον;

Παρ' ημίν δύο τινά επίεζον των σιτηρών την καλλιέργειαν, η δεκάτη και η έλλειψις συγκοινωνίας. Ιδού περί τίνων εμερίμνησε το πολιτικόν σύστημα καθ' ου αμέσως την

επαύριον εν τη πρώτη εφαρμογή εξεστράτευσαν.

Τις θέλει την επάνοδον της δεκάτης; Δύναται τάχα υπό το βάρος των παντοίων καταπιέσεων αυτής και άνευ μέσων συγκοινωνίας η ελληνική γεωργία ν' αντιπαραταχθή προς την παραγωγήν εκ της Αμερικής, και εκ των Ινδιών;

Αντί της επελθούσης ελαττώσεως εσόδων και της καταργηθείσης δεκάτης εισήχθησαν οι φόροι καταναλώσεως. Ο του καπνού ουδένα πιέζει. Η παραγωγή, η εμπορία του καπνού κατ' ουδέν παρηνοχλήθησαν. Άρα η υπέρ των καπνιζόντων και πράγματι φορολογουμένων τρυφερά συμπάθεια είναι τοσαύτη, ώστε προς χάριν αυτών δέον να στερηθή το δημόσιον ταμείον τριών και ημίσεος εκατομμυρίων ήδη και πολλώ πλειόνων εις το μέλλον, και προς χάριν αυτών ουδέ οδοί, ουδέ σιδηρόδρομοι να κατασκευάζονται;

Η γεωργική τάξις απηλλάγη συνάμα και από του στρεμματικού των αμπέλων φόρου, και μέλλει ν' απαλλαγή και των γρασιδιών.

Μόνος ο εν τοις οινοπωλείοις καταναλισκόμενος οίνος φορολογείται. Αλλ' ουδέ οι οινοπώλαι ζημιούνται, οίτινες ουδέ σκάπτουσιν, ουδέ κλαδεύουσιν, αλλ' έτοιμον αγοράζοντες το γλεύκος μεταπωλούσι κατά το συμφερότερον. Άρα εκ πεπλανημένης εκτιμήσεως των πραγμάτων τινές τούτων εν συναυλία διαμαρτύρονται, αλλ' υπερφωνούντες ως Τυρρηνικαί σάλπιγγες δεν θέλουσιν αποφράξει τα ώτα ημών, ώστε να μη διακρίνωμεν το συμφέρον της παραγωγής και το συμφέρον του κράτους συνταυτιζόμενα. Ο αμπελουργός δεν απειλείται πλέον υπό των εισπρακτόρων και των συνακολουθούντων αποσπασμάτων προς είσπραξιν μόλις 300 ή 350 χιλιάδων δραχμών, επί δαπάνη 200 χιλιάδων, το δε ταμείον αποφέρει ήδη 1.800.000 και πλέον. Παρά πάντων ανωμολογήθη εν τη διαλυθείση Βουλή, ότι ο στρεμματικός φόρος των αμπέλων δεν ηδύνατο πλέον να υπάρξει, αλλ' η αντιπολίτευσις διετύπωσεν, ότι ο οίνος φορολογητέος εν τη παραγωγή, προς τι άλλο ή προς θωπήαν των μη ζημιουμένων οινοπωλών; Βαθεία τω όντι σύνεσις!!! Δεν είναι προτιμότερον να βελτιωθή η εφαρμογή του νόμου, όπως κατασταθή ήττον επαχθής εις τους δυσανασχετούντας οινοπώλας, τους προκαταβάλλοντας τον φόρον των καταναλωτών;

Τον φόρον των οινοπνευμάτων πάντες εξήτησαν. Αν ο επιβληθείς δεν παρήγαγε το σκοπούμενον αποτέλεσμα, δεν έπεται η κατάργησις, αλλ' η διόρθωσις των πλημμελημάτων του νόμου.

Πώς όμως να κρίνωμεν περί του ειπόντος, θέλω την κατάργησιν και αυτού του μονοπωλίου του σιγαροχάρτου του παραγαγόντος πέρυσι 850.000 δρ. μόνον διότι είμαι εκ συστήματος εχθρός του μονοπωλίου. Και τάχα το άλας δεν είναι μονοπώλιον από της πρώ-

της συστάσεως του ελληνικού βασιλείου;

Άνευ μονοπωλίου είναι δυνατόν να περισταλή το λαθρεμπόριον του πετρελαίου, ή να εισαχθή φόρος εκ παιγνιοχάρτων;

Τις πλέον αμφισβητεί ότι η αναθεώρησις του δασμολογίου κατέστησε τα της πρώτης ανάγκης ευωνότερα και ενεψύχωσε την εγχώριον βιομηχανίαν διά της απαλλαγής των πρώτων υλών;

Ναι! λέγουσιν, αλλ' η οικονομική κατάστασις!! Ιδού επί θύραις η χρεωκοπία. Ποίον δε το γνώρισμα της οικτράς οικονομικής καταστάσεως; Η ύψωσις του ημερομισθίου!! Πώς, τω όντι, όταν η ζήτησις υπερτερή την προσφοράν, όταν τα επιχειρούμενα έργα ήναι πλείονα, ή όσον επαρκούσιν αι εργατικά χείρες, όταν ο εκ του ημερομισθίου αποζών ευμερή, τότε έχομεν το γνώρισμα της οικονομικής κρίσεως;

Οικονομική κρίσις υπάρχει, υπάρχει και εμπορική, αλλά παγκόσμιος, ουδέ σχετικώς η Ελλάς διατελεί εις ήττονα θέσιν. Και ποία προτείνεται πανάκεια; Ουχί η ανάπτυξις της πίστεως και των πιστωτικών ιδρυμάτων, αλλ' η ελάττωσις των δημοσίων δαπανών επί 10 ή 12 εκατομμύρια. Δηλαδή, η ακρωτηρίασις της διοικήσεως και της δημοσίου ασφαλείας και η ελάττωσις των μέσων, δι' ων αυξάνει η παραγωγή. Στερήσατε, τουτέστι, το σώμα της αναγκαίας τροφής, όπως διά της ασυτίας επαρκέσητε.

Όσον μένει απόρρητον, τι μέλει να περικοπή εκ του πολλάκις περικοπέντος προϋπολογισμού, όθεν ν' απαρτισθή ελάττωσις 10 ή 12 εκατομμυρίων, κατά τον αυτόν λόγον απόρρητον μένει, πώς θέλει υπάρξει γενική στρατολογία άνευ μονοετούς θητείας και άνευ του οργανισμού, οποίος συνετελέσθη, ελαττουμένης εν τούτοις της προς συντήρησιν στρατού δαπάνης. Πολλάί είναι περί τούτου αι γλώσσαι των αντιφρονούντων, ων έκαστος εκ της συμμαχικής αντιπολιτεύσεως άλλο επαγγέλλεται. Αλλ' αισθάνεται τάχαι προς τον Ελληνισμόν υποχρεώσεις του έθνους και την εν τη Ανατολή θέσιν αυτού ο μειών στρατιωτικώς την Ελλάδα;

Ουχί! Δεν εργάζεται εμφρόνως και λελογισμένως, όστις αγωνίζεται ν' ανατρέψη, αλλ' όστις κοπιά ν' ανορθώση, να οικοδομήση, να επιστεγάση, να στηρίξη το υπάρχον και να ενισχύση μόνιμον κυβέρνησιν ικανήν να πράξη τι γενναίον ανάλογον των περιστάσεων. Εκείνος όμως προ πάντων οικτρώς πλανάται, όστις, καίων τον ναόν της Αρτέμιδος, εκλαμβάνει πατριωτικών έργων το καταρρίπτειν τας Κυβερνήσεις, και όταν αδυνατή ν' αντικαταστήση το κρείττον, ως αν προσφέρεται υπηρεσία εις το έθνος, όταν ουδέν εν αυτώ υπάρχη ερρωμένον, σθεναρόν και υπέροχον.

Ουδέποτε η Ελλάς εξωτερικώς τοιαύτην εύρεν εκτίμησιν ευμενή, όσην απολαμβάνει σήμερον διά το ευσταθές της πολιτικής αυτής, διότι βαδίζει συστηματικώς, διότι επιτηδείως και αγρύπνως μεριμνά περί των ιδίων συμφερόντων και κατά τους καιρούς πολιτεύεται, άνευ πατάγου και άνευ ακαίρων αξιώσεων, προσέχουσα πάντοτε πόθεν πηγάζει εις το έθνος ωφέλεια και προνοητική περί του μέλλοντος.

Εντελώς σύμφωνος προς την επικρατούσαν πολιτικήν, ταύτην εννοώ να υποστηρίξω, εάν τύχω της υμετέρας ψήφου.

Ίσως ερωτήσει τις, διατί λοιπόν απεχώρησες του υπουργείου; Διότι ως προς έν ζήτημα διεφώνησα, νομίσας ότι έδει να γνωσθώσι προηγουμένως τ' αποτελέσματα των νέων φόρων, πριν προβώμεν εις εκτάκτους παρασκευάς. Διότι όμως εις τούτο μόνον διεφώνησα, δεν ενόμισα ότι μ' επετρέπετο να παραγνωρίσω την ορθότητα του όλου συστήματος. Τουναντίον, μη έχων την οίησιν ότι τα πάντα διαβλέπω ασφαλέστερον παντός άλλου, καθήκον εθεώρησα ν' αφήσω εις τους μάλλον πεπειραμένους να διεξαγάγωσιν, ό,τι δεν ηδυνάμην να τελέσω πρεπόντως, μη εμπορούμενος υπό του αυτού πυρός της πεποιθήσεως.

Δεν υπήρξε διαφωνία περί αρχής, αλλά διαφωνία περί του εγκαίρου, και εν πάση ειλικρινεία έδωκα λόγον της αποχωρήσεως, απέναντι άλλων αρνηθέντων να δικαιολογηθώσιν.

Ούτω και σήμερον εξηγώ παρρησία προς τους εμούς Συνεπαρχιώτας τας πεποιθήσεις, εξών ορμώμαι, όπως εν γνώσει αυτών ψηφίσωσι περί εμού.

Ως εκλογεύς και εγώ τολμώ να συστήσω προς τους προσερχομένους εις τας κάλπας, εκείνους οίτινες μετά παρρησίας ομοφρονούσιν.

Οι επιθυμούντες Κυβέρνησιν μονιμωτέραν και μετά θάρρους χωρούσαν εις το πολύμοχθον αυτής έργον, δέον να συντελέσωσι διά της ψήφου εις ενίσχυσιν αυτής.

Καθ' ην ώραν μεγάλα εγκυμονούνται εν τη Ανατολή, εθνικόν έσεται δυστύχημα και ανεπανόρθωτον εάν η Ελλάς φανή καταωτέρα εαυτής και των προαιωνίων αυτής πόθων, κυλινδουμένη περί την ανάρρησιν και κατάρρησιν ημερησίων Υπουργείων, περί ουδενός άλλου σκεπτομένων, ή περί του υπάρχειν.

Ζητήσατε οικοδόμους, ουχί δε της κατεδαφίσεως εργάτας.

Έρρωσθε.

Αθήναις 29 Μαρτίου 1885

Π. ΚΑΛΛΙΓΑΣ

Εφημ. ΩΡΑ, φ. 143/31.3.1885

«Εκ των πολλών, όσα πρόκεινται άξια της ημετέρας μελέτης, ίσως το σπουδαιότερον είναι η ιστορία της ημετέρας επαναστάσεως, διότι εξ αυτής προβαίνομεν οσημέραι, καίτοι ανεπαισθήτως, ή επιλήσιμονες των καθ' ημάς.

Είναι φυσικόν ότι, στερούμενοι ιδίας και συγχρόνου φιλολογίας, στρέφομεν τα βλέμματα ποτέ μεν προς την απωτάτην αρχαιότητα, μόλις υποφώσκουσιν, ποτέ δε προς τας πόρρωθεν εκλαμπουσας επί του ιδίου ορίζοντος απαυγάς, αίτινες γίνονται αμυδρότεροι προς αυτόν προσπελάζουσαι. Διά του πρώτου τρόπου, όταν τας σκιάς του παρελθόντος ως πράγματα εκλαμβάνωμεν, αποκλίνομεν εις σχολαστικότητα, διά δε του δευτέρου μεγάλοι εξεγείρονται προσδοκίαι, προς κενόν κομψασμόν αποβαίνουσαι ενόσω δεν επαληθεύουν, διαχέουσαι φως εις την περιστοιχίζουσαν ημάς περιοχήν, ως να μη βαίνωμεν μαντεύοντες, αλλά να καθορώμεν πού βαίνομεν. Απεναντίας διά της γνώσεως της καταστάσεως, εξ ης προήλθομεν, εισαγόμεθα εις την μελέτην πραγμάτων υφισταμένων, εν οίς καταφαίνονται οι χαρακτήρες του πολιτικού και κοινωνικού ημών βίου, προ πάντων δε αι ιδιότητες, τας οποίας παρ' ημίν κείται ν' αναπτύξωμεν. Πόθεν άλλοθεν μανθάνομεν, τι είμεθα και τι δυνάμεθα, πλην εκ των προ μικρού πολυάθλων αγώνων, τελεσθέντων διά της συνδρομής όλων των δυνάμεων του έθνους, υλικών και πνευματικών;

Παραβάλλοντες τα ενεστώτα προς την επανάστασιν και τα προ αυτής και μετρούντες όσην διηνούσαμεν οδόν, εν βραχεί διαστήματι διά πολλών διελθόντες, μανθάνομεν να κρίνωμεν περί ημών εκ των ενόντων, και ρυθμόν και σκοπόν δίδομεν εις όλας τας λοιπάς ημών γνώσεις, ως σχετιζομένας προς τα υφιστάμενα. Ίσως δυνάμεθα να προοιωνίσωμεν και το άγνωστον μέλλον, προς ό βαδίζομεν θαρραλεώτεροι και ασφαλέστεροι εν επιγνώσει.

Όσοι μεθ' ημών φρονούν, ότι ιδέαι πολλάί και μεγάλου λόγου άξια εμφωλεύουν εντός του Ελληνικού έθνους, και εν μέρει μεν ανεφάνησαν κατά τον πολυπαθή σάλον της επαναστάσεως, εν μέρει δε πολλά επιπροσθούν επιφράττοντα την πρόοδον αυτών, αλλά τα οποία, καίτοι φαινόμενα ανυπέμβλητα, επί τέλους το έθνος θέλει υπερνικήσει, δι' αυτούς ουδεμία υπάρχει ποθεινότερα έρευνη, πάντοτε ακμαίον παρέχουσα θέλγητρον και ιλαρόν διαχέουσα φως, όσον η περί της ιστορίας των μέχρι τούδε τετελεσμένων.

Είναι αξιοσημείωτον φαινόμενον, ότι άμα περί τοιούτου πράγματος ο λόγος, δυσπιστούμεν, αν δύναται να πραγματευθή αυτό αξιοπρεπώς ο επιχειρών, και μετά μεγίστης ζη-

λοτυπίας φερόμεθα προς αυτόν, όλως προκατειλημμένοι, ότι πολύ ανώτερον των δυνάμεών του το πρόβλημα. Τιοιούτον αίσθημα δηλοί, ότι μεγάλα φρονούμεν περί των πραχθέντων, και ότι περί πολλού έχοντες αυτά, δεν επιτρέπομεν εις έκαστον να επιθέση χείρα.

Ενώσω όμως τα της επαναστάσεως διαμένουν κτήμα μόνων των μεμυημένων, των οποίων δυστυχώς οσημέραι η φάλαγξ γίνεται αραιότερα, αποκρύπτονται από της κοινής θέας ως απόρρητα, και αποστερούμεθα της εξ αυτών ωφελείας.

Ήδη νομίζομεν, ότι καιρός είναι να πράξωμεν το εναντίον, κοινοτέραν όσον ένεστι καθιστώντες την γνώσιν, και προσκαλούντες παντοίαν συζήτησιν, διά ν' αφαιρεθή παν κάλυμμα, διότι περί κοινού πρόκειται κτήματος, πάντας ενδιαφέροντος και πάντας έχοντος εξίσου φύλακας αγρύπνους.

Προς τοιούτον τείνοντες γενικώτερον σκοπόν και πιστεύοντες ότι αι διασαφήσεις διαλύουν τας έριδας, και ότι αι περί ιστορίας της ημετέρας επαναστάσεως αξιώσεις οριζόμεναι ικανοποιούνται, επεχειρήσαμεν την εξέτασιν του προβλήματος καθ' όλας αυτού τας όψεις και περί ιστοριογραφίας μη απέχοντες να προτάξωμεν παρατητήσεις...

...Η ιστορία της Ελληνικής επαναστάσεως επιθυμούμεν να εκπρέψη ως αι ιστορίαι όλων των μεγάλων πράξεων, ώστε και όταν φαίνεται μαραινόμενον το αίσθημα ημών και κατώτερον της υποθέσεως, ή δεν σώζωμεν την δύναμιν να μαντεύσωμεν τι έχομεν ίδιον, διά της ζωηράς εικόνας να εξεγείρωμεν το φρόνημα και ν' αναζωπυρήσωμεν τας ληθαργούσας δυνάμεις...»

Ιστοριογραφικά σκέψεις υπό Π. Καλλιγά
Πανδώρα, τομ. Θ', φ. 206/15.10.1858

*Το μέγαρο της Παλαιάς Βουλής όπου εθήτευσε επί σειρά ετών ο Π. Καλλιγάς.
Σήμερα στεγάζει το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο
και την Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος.
(Εθνικό Ιστορικό Μουσείο).*

ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΠΑΥΛΟΥ ΚΑΛΛΙΓΑ

~ 1 ~

«Είναι δύσκολον, αν μη αδύνατον, να εύρη κανείς μίαν μορφήν του νεοελληνικού κόσμου δυναμένην να παραβληθῆ προς τον Παύλον Καλλιγάν ως προς την ποικιλίαν της δράσεως και την επιρροήν την οποίαν επί της επιστήμης και της κοινωνίας ήσκησε. Συνήθως οι περί πολλά ασχολούμενοι ουδαμού επιτυγχάνουν τελείως. Ο γενικός όμως αὐτός κανὼν παρουσιάζει ενίοτε εξαιρέσεις ὅτε πλέον ευρισκόμεθα προ ανωτέρων μορφῶν, αἱ ὁποῖαι σημειώνουν ἓνα σταθμὸν εἰς τὴν χώραν τῶν και αφήνουν ανεξίτηλα τὰ ἴχνη τῆς υπερόχου διαβάσεώς των...

...Νομομαθῆς διεθνούς φήμης, τιμήσας και ανυψώσας τὴν Ἑλληνικὴν νομικὴν ἐπιστήμην διὰ τῶν σπουδαίων συγγραφῶν του και τῆς ασκήσεως του δικηγορικοῦ ἐπαγγέλματος, πολιτευτῆς ἀκέραιος, μόνον ὁδηγὸν ἔχων τὸ καθήκον και μόνην ἀρχὴν το συμφέρον και τὴν ἐξυπηρέτησιν τῆς πατρίδος του, ὑπουργὸς χρησιμώτατος και ἀκέραιος, σπάνιος Διοικητῆς τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς εἰς στιγμὰς κρίσιμους, ρήτωρ μοναδικὸς κυριαρχῶν του δικανικοῦ βήματος και του κοινοβουλίου με τὸ βάθος τῶν ἰδεῶν και τὴν δροσερότητα του πνεύματος, ὁ Παύλος Καλλιγὰς ἦτο ταυτοχρόνως και συγγραφεὺς υπέροχος, διακριθεὶς ὄχι μόνον εἰς ἐπιστημονικὰ συγγράμματα του κλάδου του ἀλλὰ και εἰς ἔργα ἱστορικά, φιλοσοφικά και φιλολογικά, τὰ ὁποῖα δεν εἶναι ἐρασιτεχνικά δοκίμια, ἀλλὰ μελέται που θα ετίμων κάθε συγγραφέα ἐιδικὸν εἰς ἕκαστον ἐκ τῶν θεμάτων τούτων. Μαζὺ δε με ὅλην αὐτὴν τὴν πολυσχιδὴ δρᾶσιν του, ὁ Καλλιγὰς ἦτο κοινωνικώτατος, μετέχων ἐκλεκτῶν συναναστροφῶν και διατηρῶν και «σαλόνι» περίφημον διὰ τὴν ἐποχὴν χάρις εἰς τὸ ἀριστοκρατικὸν και σπινθηροβόλον πνεῦμα του...»

Κώστας Καροφύλας
Παύλος Καλλιγὰς
Ἡ ζῶη και τὸ ἔργον του
Ἀθήνα 1937

~ 2 ~

«Ἐχρηιάσθη ὁ δημιουργικὸς ζήλος ἐλαχίστων ἀνδρῶν, με ὅλως ἰδιαιτέραν δύναμιν ἠθικῆς ἐπιβολῆς και ἐξαιρέτως ἀνεπτυγμένην τὴν αἴσθησιν του πρέποντος και του ἐπιτευκτοῦ, διὰ νὰ δοθῆ, ἐν μέσῳ παντοειδῶν ἀντιδράσεων και φυσικῶν ἐμποδίων, ἡ ἀναγκαία ὠθησις εἰς τὴν διάχυτον ἐν τῷ Πανελληνίῳ ἔφεσιν προς υλικὴν και πνευματικὴν ἀνοδὸν

και να εισέλθη ούτως η Ελλάς εις έν διαρκώς προαγόμενον στάδιον αναπτύξεως.

Μεταξύ των ανδρών τούτων ιδιάζουσαν κατέχουν θέσιν οι κατά την εποχήν εκείνην διοικήσαντες την Εθνικήν Τράπεζαν της Ελλάδος, διότι αυτοί υπήρξαν προεχόντως οι προσδώσαντες εις το Ίδρυμα τοσαύτην υλικήν δύναμιν και τοιούτον ηθικόν κύρος, ώστε τούτο να καταστή εν βραχεί χρόνω βασικός παράγων της οικονομικής της χώρας προόδου και δι' αυτής της πολιτιστικής της προαγωγής.

Βεβαίως όλως ιδιαιτέρως πρέπει να εξαιρήται η συμβολή του Γεωργίου Σταύρου. Εις αυτόν, επικουρούμενον εις πάσαν δυσχερή περίστασιν από τον Ευθύμιον Κεχαγιάν, ανήκει η τιμή, ότι εις μίαν χώραν οικονομικώς ακόμη πρωτόγονον, ως ήτο η Ελλάς του 1841, με ελάχιστα μέσα και αντιπαλαίων προς αφαντάστους εναντιότητας, κατώρθωσε να στερεώσει επί ακλονήτων θεμελίων την λειτουργίαν της πίστεως. Όμως και τον Παύλον Καλλιγάν οφείλομεν να ενθυμώμεθα μετ' ευλαβείας, όχι μόνον διότι επί εξηκονταετίαν ολόκληρον επρωτοστάτησεν εις πάσαν προσπάθειαν διαφωτίσεως της ελληνικής κοινωνίας και βελτιώσεως της δημοσίας παρ' ημίν διοικήσεως, αλλά και διότι, ειδικώτερον, εις μίαν εποχήν καθ' ην τα δημόσια και τα ιδιωτικά ελληνικά οικονομικά διήρχοντο περίοδον τραγικής δοκιμασίας, απεμάκρυνε, χάρις εις την περίνοιάν του και το αδάμαστον σθένος, αμέσους τρομακτικούς κινδύνους και έδωκεν ούτω εις τους εν τη Εθνική Τραπέζη διαδόχους του την δυνατότητα να συμβάλουν αποφασιστικώς εις το κατά τας αρχάς του αιώνος μας συντελεσθέν έργον οικονομικής ισχυροποιήσεως και αναμορφώσεως της χώρας...»

*Ο Παύλος Καλλιγάς διδάσκαλος του νεοελληνικού κόσμου
Αφιέρωμα επί τη 150ετηρίδι από της γεννήσεώς του (1814-1964)
(αδημοσίευτη μελέτη που βρίσκεται στο Ι.Α./Ε.Τ.Ε.)*

«Ο Καλλιγάς δεν επολιτεύθη ως συνείθισαν να πολιτεύωνται οι Έλληνες πολιτευταί, ως πρόβατα του Πανούργου, αφήνοντες εις άλλους το έργον να έχουν ιδέας, θέλησιν και πολιτικήν αντ' αυτών οι οποίοι δεν έχουν παρά πίστιν. Κατετάχθη εις το κόμμα του Τρικούπη ως προσωπικότης ίδια, ως αυτοτελής μονάς, ως Καλλιγάς. Αι μεταρρυθμιστικάί ιδέαι τότε είχαν προς στιγμήν ανέλθη εις την επιφάνειαν και ο Τρικούπης, όστις έσχε το σπάνιον τούτο προνόμιον, εις πολλάς περιστάσεις του πολιτικού του βίου, να ενσαρκώση τα υψηλότερα πολιτικά ιδεώδη των συγχρόνων ελληνικών γενεών, ήτο ο ενδεδειγμέ-

νος των μεταρρυθμιστικών τούτων ιδεών αντιπρόσωπος. Πέριξ αυτού συνεκεντρώθη πλειάς υπερόχων ανδρών. Μεταξύ αυτών την πρώτην θέσιν κατείχεν ο Καλλιγάς, όστις τότε έγινε υπουργός των Οικονομικών. Αλλά δεν ηδύνατο να συναρμοσθή επί πολύ η ανεξαρτησία του Καλλιγά προς τον συγκεντρωτικόν χαρακτήρα του Τρικούπη, τον οποίον εθαύμαζεν αλλά χωρίς να συμερίζεται όλας τας γνώμας του. Ταχέως διεφώνησε και παρητήθη. Κατά τας εκλογάς του 1885 ο Καλλιγάς ηκολούθησε την τύχην του Τρικουπικού κόμματος και ετάφη υπό μαύρας ψήφους εν Αθήναις. Ο Καλλιγάς τότε επείσθη ότι η πολιτική εν Ελλάδι ήτο στάδιον προωρισμένον όχι διά την κεφαλήν αλλά διά τους πόδας και απεσύρθη του πολιτικού βίου...»

Δ. Κακλαμάνος,
Εφημ. Άστν, 16.9.1896

~ 4 ~

«...Ο κ. Καλλιγάς κέκτηται προσόντα άτινα ασφαλίζουσιν αυτώ εν τη πολιτεία πολλού μείζονας και λυσιτελεστέρας υπηρεσίας υπέρ του κοινού καλού. Αγνοούμε αν πολλοί παρ' Έλλησιν εύρηνται οι ικανοί να συγκριθώσι προς τον κ. Καλλιγάν επί παιδεία, επί ποικιλία γνώσεων, επί βαθυνοία, επί ευφυΐα και επί ευρύτητι λόγου. Συνήθως λέγομεν τούτον ή εκείνον εθνικόν ποιητήν, εθνικόν μουσικόν. Ο κ. Καλλιγάς βεβαίως είναι ο εθνικός νομικός. Εν τη πολιτεία η θέσις ήτις ήρμοζεν εις άνδρα οίος ο Καλλιγάς δεν ήτο η θέσις του υπουργού, δεν ήτο η θέσις αξιωματικού εν ωρισμένω κόμματι. Ο Καλλιγάς έδει να είναι, και αυτός μόνος εδύνατο να είναι, ο νομοθέτης, υφ' οίαν έννοιαν απέδιδε τη λέξει η αρχαία Ελλάς, προς ον θ' απηυθύνετο η Βουλή απορούσα εν τη λύσει των νομικών, των συνταγματικών και των κοινοβουλευτικών ζητημάτων. Ο Καλλιγάς, εισερχόμενος εις την Βουλήν, έδει να είναι ο Άρειος Πάγος εν ταις μεγάλαις συζητήσεσι. Ομολογούμε ότι η κατάταξις αυτου εις έν ωρισμένον κόμμα, η είσοδός του εις υπουργείον και η αφαιρέσις από των μεγάλων προς τα μικρά, διέσεισε κάπως την τοιαύτην θέσιν του εθνικού νομικού, του εξόχως πολυμαθούς πολίτου τούτου. Αλλά τοις κεκτημένοις τα έξοχα προσόντα της παιδείας και της διανοίας ουδέποτε δύναται τις να είπη το «αργά πλέον». Τόσον ευάριθμοι εισίν ούτοι ώστε αι πολιτείαι δεν δύνανται, και θέλουσαι έτι, τόσον αποτόμως να αίρωσι το όμμα απ' αυτών. Ο κ. Καλλιγάς αρκεί ν' αποφασίση και δεν θα βραδύνη να καταλάβη την υπέροχον θέσιν ην αυτός μόνος εν τη ελληνική κοινω- νία δύναται να κατέχη και να λαμπρύνη, αλλ' αφ' ης τον αφήρεσε δυσμένεια της τύχης,

ουχί προς αυτόν (διότι το όνομά του ήδη ανεγράφη ανεξίτηλον εν τη πνευματική ιστορία της καθ' ημάς Ελλάδος) αλλά προς την Ελληνικήν πολιτείαν, χρείαν απόλυτον έχουσαν υπεροχών τινων πνευματικών και ηθικών, προς σωτηρίαν εν ταις στιγμαίς της κρίσεως. Η θέσις του εθνικού νομικού χηρεύει έτι, διότι είς μόνος ηδύνατο να την καθέξη επικροτούσης της Ελλάδος συμπάσης: ο Καλλιγιάς. Δεν πρέπει επί μακρόν η σπουδαία αυτή έδρα να μένη κενή...»

Τιμολ. Φιλήμων
Εφημ. Αιών, 16.2.1883

~ 5 ~

«...Ο Καλλιγιάς τυγχάνει αναμφισβητήτως εκ των επιφανεστάτων της νεωτέρας Ελλάδος ανδρών. Η ευφυΐα τούτου συμβαδίζει μετά της καταπλησσοσύσης ευρυμαθείας και η φιλοπονία μετά της γονιμότητος του πνεύματος. Ως καθηγητής δεν περιωρίσθη εις την μελέτην των πηγών και της φιλολογίας του δικαίου αποκομίζων εκείθεν μόνον ως ευσυνείδητος υπάλληλος στοιχεία προς μεθοδικήν διδασκαλίαν, αλλά βαθύτατα ενέκυψεν εις την φιλοσοφίαν και ιστορίαν του δικαίου ως αληθής και ανώτερος της επιστήμης απόστολος, ίνα υπέρ ταύτης εργασθή και δώση νέαν διεύθυνσιν εις τας παρ' ημίν νομικάς μελέτας δι' έργων πρωτοτύπων, τα οποία η βαθύνοια, η σοφία και η πείρα αυτού κατέστησαν έξοχα και μοναδικά σχεδόν. Κάτοχος των κλασικών γλωσσών προσδέ της Γερμανικής, Γαλλικής, Αγγλικής και Ιταλικής, παρηκολούθησεν επί πολλά έτη πάσαν της επιστήμης των νόμων τελουμένην εν Εσπερία έρευναν και πρόοδον, ου μην αλλά και της φιλοσοφίας και ιστορίας πολύς ερευνητής, εισεκόμισεν απειρίαν γνώσεων, καθ' α δείκνυται ο ανήρ εν λόγοις, διδασκαλία και συγγραφαίς διαφόροις. Ο Καλλιγιάς είναι ίσως ο εγκυκλοπαιδικώτερος των νεωτέρων λογίων, τα δε νομικά αυτού έργα έτυχον επαινετικωτάτων κρίσεων εν Εσπερία και του κύρους μεγάλων νομοδιδασκάλων, παρ' ημίν δε μείζονα έτι έχουσι ταύτα την σημασίαν, διότι ο συγγραφεύς είνε ο πρώτος όστις εδημοσίευσε σύστημα όλον Ρωμαϊκού δικαίου καθ' α εν τω κράτει πολιτεύεται, από του λαβυρίνθου των πηγών εξονυχίσας τα ισχύοντα μέχρι σήμερα παρ' ημίν. Έξοχοι κυρίως είνε αι εισαγωγαί και προθεωρίαι αυτού εφ' εκάστου θεσμού· είνε αυτόχρημα φιλοσοφήματα προδιατυπώντα εν βραχεί και ύφει περιτέχνω, την καθολικήν ουσίαν του ζητήματος και εισάγοντα τον μελετώντα εις την ευχερεστέραν κατανόησιν της εκτυλισσομένης είτα ιστορικής και νομικής ύλης. Πολλά αληθώς οφείλει η νεωτέρα παρ' ημίν επι-

στήμη του δικαίου εις τον σοφόν άνδρα, όστις πλην των μακρών αυτού και βαθειών μελετών εις το αρχαίον ρωμαϊκόν δίκαιον, εγένετο εντριβέστατος δι' αμέσου ερεύνης των πηγών των νόμων και της ιστορίας του Βυζαντίου, των εν Ελλάδι νομικών εθίμων και των ιδιάζόντων επί Φραγκοκρατίας και Τουρκοκρατίας θεσμών και νόμων. Δυνάμεθα να είπωμεν ότι κατέθηκε πρώτος τα θεμέλια της νομικής επιστήμης εν Ελλάδι· εντεύθεν πολλήν έχουσιν ου μην νομικήν αλλά και εθνικήν και ιστορικήν σημασίαν πολλά αυτού μονογραφίαι, εν πολλοίς δ' ομολογουμένως επλούτισε την παρ' ημίν και την εν Εσπερία φιλολογίαν και βιβλιογραφίαν της βυζαντιακής περιόδου της Ελληνικής ιστορίας. Ου σμικράν παρέσχε τω κράτει επιστημονικήν εκδούλευσιν και ως μέλος της πρώτης επιτροπής προς κατάρτισιν Αστικού Κώδικος. Η εν τω Εθνικώ πανεπιστημίω διδασκαλία αυτού, ης και ημείς ητυχήσαμεν ν' ακροασθώμεν, ήτο σοβαρά και επιβάλλουσα, ξηρά μεν πως αλλ' ουσιαστική. Δεν ήτο λεπτολόγος και παρεκβατικός, ουδ' ησμένιζεν εις επίδειξιν σοφίας και πνεύματος ως άλλοι. Ακολουθών τη συνθετική μάλλον μεθόδω προφανώς ήγετο ν' ασκήση την κρίσιν του ακροατού εις τα καθέκαστα και οτρύνη εις ευρυτέρας ερέυνας· αναπτύσσων κυρίως τας γενικάς αρχάς, τα ουσιωδέστερα και τα αναπόφευκτα στοιχεία, ενδιατρίβων μόνον εις τα δυσχερή ζητήματα και εγχειρίζων ούτω τον μίτον της περαιτέρω όσον οίον τε ασφαλούς ερεύνης του νομικού λαβυρίνθου εις τον μαθητήν αυτού. Ο ανήρ και εις τα διάφορα του βίου αυτού στάδια διετράνωσεν αείποτε την αυτήν του πνεύματος δύναμιν, του χαρακτήρος την σύνεσιν και σοβαρότητα, την φιλεργίαν την ακαταπόνητον, την εις το καθήκον αφοσίωσιν, την σκοπιμότητα των έργων και μέτρων, το φιλόπολι συναίσθημα και τον αείποτε θαλερόν επιστημονικόν ζήλον. Τοιούτος υπήρξεν ως δικαστικός, ως διδάσκαλος, ως εργάτης των γραμμάτων, ως πολιτικός, ως οικονομολόγος, ως πολίτης...»

Ηλίας Α. Τσιτσέλης
Κεφαλληνιακά Σύμμικτα
Τόμ. Α'
Αθήνα 1904

ΣΧΕΔΙΑΣΜΑ ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑΣ ΠΑΥΛΟΥ ΚΑΛΛΙΓΑ

- 1837 1. *Η Νεαρά περί εξυβρίσεων εν γένει και περί τύπου*, Αθήνα, τυπ. Ανδρ. Κορομηλά, 1837. Σχ. 8ο, σ. 23. (Αναδημοσιεύεται και στους συγκεντρωτικούς δύο τόμους διαφόρων έργων του, που εξέδωσε ο γιος του, Γεώργιος Π. Καλλιγιάς, στα 1898-99 με τίτλο *Μελέται νομικάί, πολιτικάί, οικονομολογικάί, ιστορικάί, φιλολογικάί κλπ. και λόγοι εν τη Εθνοσυνελεύσει...*, τόμ. Α', σσ. 158-171, βλ. παρακάτω).
- 1839 2. *Περί συντάξεως πολιτικού κώδικος εις την Ελλάδα (διατριβή πρώτη)...*, Αθήνα 12 Ιουνίου 1839, τυπ. Κ. Ράλλη. Σχ. 8ο, σ. 15.
2α. *Περί συντάξεως πολιτικού κώδικος εις την Ελλάδα (διατριβή δευτέρα)...*, Αθήνα 12 Νοεμβρίου 1839, τυπ. Κ. Ράλλη. (Αναδημοσιεύονται και στο συγκεντρωτικό έργο *Μελέται νομικάί...*, τόμ. Α', σσ. 443-463).
- 1840 3. *Φιλολογικόν σχεδιάσμα περί των συλλογών και κανόνων της Ανατολικής Εκκλησίας του Φρειδερίκου Αυγούστου Βέινερ, καθηγητού του Βερολίνου. Μεταφρασθέν εκ του Λατινικού...*, Αθήνα, τυπ. Ανδρ. Κορομηλά, 1840. Σχ. 8ο, σσ. νη' + 102. (Αναδημοσίευση στο *Μελέται νομικάί...*, τόμ. Α', σσ. 299-405).
- 1841 4. *Περί της σχέσεως των νέων περί τραπεζής νόμων ως προς το ιδιωτικόν δίκαιον*. Αθήνα 6 Απριλίου 1841. Σχ. 8ο, σ. 48.
[Μελέτη σχετική με τη νομοθεσία για την ίδρυση της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος.]
5. *Απάντησις εις την από 25 Νοεμβρίου 1835 επιστολιμαίαν διατριβήν ως προς τους τρεις ιερατικούς βαθμούς της Εκκλησίας*. Αθήνα, τυπ. Γ. Χαρτοφύλακος. Σχ. 8ο, σ. 51. [Τίτλος εξωφύλλου: *Οι τρεις ιερατικοί βαθμοί της Εκκλησίας κατά τον Πρεσβύτερον και Οικονόμον Κυρ Κωνσταντίνον τον εξ Οικ. και κατά τας Ιεράς Γραφάς.*] (Αναδημοσίευση στο *Μελέται νομικάί...*, τόμ. Α', σσ. 406-442).
- 1842 6. *Η εξάντλησις των κομμάτων, ήτοι Τα ηθικά γεγονότα της κοινωνίας μας*, Αθήνα, τυπ. Π.Β. Μελαχούρη και Φ. Καραμπίνη, 1842. Σχ. 8ο, σ. 30. (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Α', σσ. 483-505).

- 1842/43 7. «Οι Βενετοί εις την Πελοπόννησον». Περιοδ. *Ερανιστής, ήτοι συλλογή διατριβών πρωτοτύπων και μεταφραζομένων εκ των αρίστων περιοδικών συγγραμμάτων*. Αθήνα, φυλ. α', β', δ' (1842) και ια' (1843). [Μετάφραση έργου του Leopold von Ranke (Berlin 1834). Αναδημοσιεύθηκε αναδιαμορφωμένη με τον τίτλο «Περί της εν Πελοποννήσω Ενετοκρατίας (1685-1715) υπό Λεοπόλδου Ρανκίου» στο περιοδ. *Πανδώρα*, Αθήνα, τόμ. ΙΒ' (1862), φύλ. 287-88 και τόμ. ΙΓ' (1862/63) φύλ. 289-290 (1862). Το κείμενο της *Πανδώρας* και στο *Μελέται...*, τόμ. Β', σσ. 58-141].
8. «Περί της εποικήσεως Σλαβικών τινων φυλών εις την Πελοπόννησον υπό Κ. Παπαρρηγοπούλου» (βιβλιοκρισία), εφημ. *Αιών*, Αθήνα, φύλ. 489/1.12.1843. (Αναδημ. *Μελέται...*, τόμ. Β', σσ. 671-676).
- 1845 9. «Ο περί ναυταπάτης νόμος», εφημ. *Αναμόρφωσις*, Αθήνα, φύλ. 70/3.3.1845. (Αναδημ. *Μελέται...*, τόμ. Α', σσ. 476-480).
10. «Περιήγησις εις Σύρον, Σμύρνην και Κωνσταντινούπολιν», εφημ. *Αναμόρφωσις*, Αθήνα, φύλ. 88 κ.ε. του 1845. (Αναδημ. *Μελέται...*, τόμ. Β', σσ. 501-567).
11. «Ιστορία της Αγγλικής επαναστάσεως του 1640», εφημ. *Καρτερία*, Αθήνα, φύλ. 102 κ.ε. του 1845. (Αναδημ. *Μελέται...*, τόμ. Β', σσ. 568-627).
- 1846 12. *Δίκη Ιωνά Κιγγ ενώπιον του Αρείου Πάγου. Αίτησις αναιρέσεως. Αγορεύσεις των δικηγόρων Παύλου Καλλιγά και Σπυρίδωνος Τριανταφύλλη. Απόφασις του δικαστηρίου*, Αθήνα, τυπ. Εμ. Αντωνιάδου, 1846. Σχ. 8ο, σ. 28. (Αναδημ. *Μελέται...*, τόμ. Α', σσ. 464-475).
- 12α. *Δίκη του κ. Ιωνά Κιγγ, ενώπιον του Αρείου Πάγου. Αίτησις περί αναιρέσεως κατά βουλεύματος των εν Αθήναις Εφετών. Αγόρευσις του δικηγόρου κ. Παύλου Καλλιγά υπέρ της αναιρέσεως, εκφωνηθείσα κατά την 11/23 Απριλίου 1846*, [Αθήνα], 1846, τυπ. Εμ. Αντωνιάδου, (μονόφυλλο 0,30 x 0,39 εκ.) .
13. «Περί παραγραφής». Περιοδ. *Θέμις*, Αθήνα, τόμ. Α' (1846) σσ. 1-8, 94-117, 176-188 και τόμ. Β' (1846) σσ. 239-269.
14. «Οι Ιππείς του Αριστοφάνους», εφημ. *Αθηνά*, Αθήνα, φύλ. 1349-1350, 15-19 Σεπτ. 1846. (Αναδημ. *Μελέται...*, τόμ. Β', σσ. 471-484).

- 1847 15. «Περί του αρχαίου δράματος», εφημ. *Αθηνά*, Αθήνα, φύλ. 1429, 1431, 1433, 1435-1437, 1439-1442, 1444-1446, 1448-1451 και 1453 του έτους 1847. (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Β', σσ. 390-470).
16. «Περί του πολιτικού θανάτου και της αντικαταστάσεως αυτού δι' άλλου θεσμού», περιοδ. *Θέμις*, Αθήνα, 1847, τόμ. Γ'. (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Α', σσ. 67-84).
17. «Παρατηρήσεις εις την υπ' αριθ. 121 (1847) απόφασιν του Αρείου Πάγου», *Ευρετήριο Θέμιδος*, Αθήνα, τόμ. Γ' (1847). (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Α', σσ. 293-298).
18. «Περί εθίμων». *Ευρετήριο Ελληνικής νομολογίας (Παράρτημα Θέμιδος)*, Αθήνα, τόμ. Γ' (1847). (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Α', σσ. 187-279).
- 1848 19. *Σύστημα του Ρωμαϊκού δικαίου κατά την εν Ελλάδι ισχύν του υπό Π. Καλλιγά, εκδοθέν επιμελεία Λεωνίδα Α. Σγούτα*, τόμ. Α', Αθήνα 1848. Σχ. 8ο, σσ. στ' + 408.
- [Οι υπόλοιποι τόμοι της πρώτης έκδοσης, τόμ. Β', Αθήνα 1849. Σχ. 8ο, σ. 587. Τόμ. Γ', Αθήνα, τυπ. Φ. Καραμπίνη και Κ. Βάφα, 1852. Σχ. 8ο, σσ. 2+607+1. Τόμ. Δ', Αθήνα 1866, και Τόμ. Ε', Αθήνα 1855. Σχ. 8ο, σσ. δ' + 506 +1. Στη δεύτερη έκδοση φέρει τον τίτλο *Σύστημα Ρωμαϊκού δικαίου καθ' α εν Ελλάδι πολιτεύεται, υπό Π. Καλλιγά, εκδοθέν το δεύτερον επιμελεία Λεωνίδα Α. Σγούτα και παρά του Συγγραφέως ανακαθαρθέν*, Αθήνα, τόμ. Α' (1858), Β' (1868), Γ' (1873), Δ' (1876). Στην τρίτη έκδοση (πραγματική αναδημιουργία) το έργο επιγράφεται κυρίως ως *Σύστημα του Ρωμαϊκού δικαίου καθ' α εν Ελλάδι πολιτεύεται πλην των Ιονίων Νήσων υπό Π. Καλλιγά. Τόμος ... ανακαθαρθείς και αύθις (ή και τρίτον) εκδιδόμενος*, Αθήνα, τόμ. Α' (1878), Β' (1879), Γ' (1880 και αναθεωρηθείς 1885), Δ' (1881), Ε' (1876). Στην τέταρτη και τελευταία έκδοση αναφέρεται ως *Σύστημα του Ρωμαϊκού δικαίου καθ' α εν Ελλάδι πολιτεύεται πλην των Ιονίων Νήσων υπό Π. Καλλιγά, έκδοσις τετάρτη*, Αθήνα, εκδοτ. οίκος Φέξη, 1930. Τόμ. Α', *Γενικά του πολιτικού δικαίου αρχαία*, τόμ. Β', *Περί κυριότητος*, τόμ. Γ', *Περί ενοχικού δικαίου*, τόμ. Δ', *Περί οικογενειακού δικαίου*, τόμ. Ε', *Περί κληρονομικού δικαίου*].
- 1851 20. «Βίος Ευγενίου του Βουλγάρεως», περιοδ. *Πανδώρα*, Αθήνα, τόμ. Α' (1850-51), φύλ. 21-22 (Φεβρ. 1851). (Αναδημοσιευμένο στο *Μελέται...*, τόμ. Β', σσ. 190-241).
21. «Γνωστική ή των του ανθρώπου γνώσεων σύντομος έκθεσις

- 1849 - Στοιχεία Φιλοσοφίας... 1851, υπό Θεοφίλου Καΐρη» (βιβλιοκρισία), περ. *Πανδώρα*, τόμ. Β' (1851-52), φύλ. 26 (Απρ. 1851). (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Β', σσ. 248-254).
22. «Π. Βράϊλα Αρμένη, Δοκίμιον περί πρώτων ιδεών και αρχών, 1851» (βιβλιοκρισία), *Πανδώρα*, τόμ. Β', φύλ. 38 (Οκτ. 1851). (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ Β', σσ. 255-266).
- 1852**
23. «Περί των εν Ετρουρία Τυρρηνών Πελασγών υπό Λεψίου», περιοδ. *Θέμις*, τόμ. Ε' (1852), σ. 101 κ.έ. (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Β', σσ. 164-189).
24. «Περί Φαίδρου του Πλάτωνος». *Πανδώρα*, τόμ. Γ' (1852-53), φύλ. 63-64 (Νοέμβρ. 1852). (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Β', σσ. 281-303).
25. «Περί κατοικίας», *Ευρετήριον Θέμιδος*, τόμ. Θ' (1852), σ. 14 κ.έ. (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ Α', σσ. 280-292).
- 1853**
26. «Απόπειρα επαναστάσεως εν Ελλάδι κατά τας αρχάς της ΙΖ' εκατονταετηρίδος», (μετάφραση ομιλίας του γάλλου ακαδημαϊκού Β. Δεξιβρέ [Berger de Xivrey] στη Γαλλική Ακαδημία Επιγραφικής και Φιλολογίας), εφημ. *Πανελλήνιον*, Αθήνα, φύλ. 20, 21 και 22 (1853). (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Β', σσ. 628-653).
27. «Δύο λόγοι του Υπερείδου», *Πανδώρα*, τόμ. Δ' (1853-54), φύλ. 87 (Νοέμβρ. 1853). (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Β', σσ. 304-311).
28. «Η εν Ναυαρίνω ναυμαχία», *Πανδώρα*, τόμ. Δ', φύλ. 89 (Δεκ. 1853). (Αναδημοσ. στο Γ. Δροσίνης (επιμ.): *Αναγνώσματα Νεοελληνικά*, Αθήνα 1884, και στο *Μελέται...*, τόμ. Β', σσ. 142-163).
- 1854**
29. «Ιστορικά διασαφήσεις. Περί της πατρίδος Ευγενίου του Βουλγάρεως υπό Νικ. Κατραμή, 1854» (βιβλιοκρισία), *Πανδώρα*, τόμ. Ε' (1854-55), φύλ. 100 (Μάιος 1854). (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Β', σσ. 242-247).
30. *Έλληνες! Προσκληθέντες υπό της Α.Μ. του Βασιλέως ημών ν'αναλάβωμεν τας ηνίας της Κυβερνήσεως... Αθήναις 16 Μαΐου 1854. Ο προσωρινός Πρόεδρος του Υπουργ. Συμβουλίου Κ. Κανάρης. Οι Υπουργοί Ρ. Παλαμήδης, Δ. Καλλέργης, Γ. Ψύλλας, Π. Αργυρόπουλος, Π. Καλλιγιάς, [στη σ. 3:] Διάταγμα Περί αμνηστείας εις τους λαβόντας μέρος κατά τα συμβάντα εις τας μεθορίες οθωμ. επαρχίας στρατιωτικού*

Έλληνας... 18 Μαΐου 1854 (υπογρ. Όθων και οι παραπάνω).
Δίφυλλο [σ. 1 και 4 λευκές].

- 1855/56 31. «Θάνος Βλέκας», *Πανδώρα*, τόμ. ΣΤ' (1855-56), φύλ. 134 (15.10.1855) έως φύλ. 142 (15.2.1856).
[Τον 19ο αι., δύο κεφάλαια του *Θάνου Βλέκα* αναδημοσιεύονται στο Γ. Δροσίνης (επιμ.): *Αναγνώσματα Νεοελληνικά*, Αθήνα 1884 [*Η τρικυμία (Ο διάπλους)* και *Ο Τάσος διακόμμενος*]. Ολόκληρο το έργο σε αυτόνομη έκδοση, *Θάνος Βλέκας, Μυθιστορία ευρεθείσα εν τοις εγγράφοις τινός και δημοσιευθείσα υπό Παύλου Καλλιγιά*. Αθήνα, Γουλιέλμος Μπαρτ εκδότης, Κάρολος Βίλμπεργκ βιβλιοπώλης, χ.χ. [1887 ή 1891]. Σχ. μικρό 15 εκ., σσ. 246 + 1. Τον 20ό αι. έχουμε διάφορες εκδόσεις στα έτη 1923, 1962, 1976, 1977 και κυρίως πρόσφατα, που αναθερμάνθηκε το ενδιαφέρον για το έργο, 1983, 1984, 1987, 1989 και 1991].
- 1858 32. «Ιστοριογραφικαί σκέψεις», *Πανδώρα*, τόμ. Θ' (1858-59), φύλ. 206-208 (15.10. - 15.11. 1858). (Αναδημ. *Μελέται...*, τόμ. Β', σσ. 1-57).
33. «Περί του πίνακος εισαγωγής και εξαγωγής», εφημ. *Αθηνά*, φύλ. 2699 (13.9.1858). (Αναδημ. *Μελέται...*, τόμ. Α', σσ. 594-606).
34. «Η απάτη της κλίμακος», *Αθηνά*, φύλ. 2730 (31.12.1858). (Αναδημ. *Μελέται...*, τόμ. Α', σσ. 564-572).
- 1859 35. «Περί του Ευρωπαϊκού συστήματος μετά τον [Γαλλοαυστριακόν] πόλεμον», *Αθηνά*, φύλ. 2791-92 (29.7. - 1.8.1859). (Αναδημ. *Μελέται...*, τόμ. Β', σσ. 654-670).
36. «Περί δουλοπαροικίας παρά Ρωμαίοις και Βυζαντινοίς και φορολογικών διατάξεων», *Πανδώρα*, τόμ. Ι' (1859-60), φύλ. 220 (15.5.1859) έως 223 (1.7.1859). (Αναδημ. στο περιοδ. *Θέμις*, τόμ. Θ' (1865) καθώς και στο συγκεντρωτικό έργο του *Μελέται και λόγοι*, Αθήνα 1882, σσ. 183-304).
37. «Mémoires pour servir à l'histoire de mon temps... Ήτοι Απομνημονεύματα προς χρήσιν της συγχρόνου ιστορίας, υπό Κ. Γκιζώτου», τόμ. Α' και Β', 1858, 1859, (βιβλιοκρισία), *Πανδώρα*, τόμ. Ι', φύλ. 217 (1.4.1859). (Αναδημ. *Μελέται...*, τόμ. Β', σσ. 267-278).
38. «Περί του πίνακος του εμπορίου της Ελλάδος», *Πανδώρα*, τόμ. Ι', φύλ. 226 (15.8.1859). (Αναδημ. *Μελέται...*, τόμ. Α', σσ. 573-593).

- 1860 39. «Περί συνεπείας ποινικών αποφάσεων επί πολιτικών δικών», περιοδ. *Νομική Μέλισσα*, φύλ. νστ' (1860). (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Α', σσ. 28-42).
- 1861 40. «Περί του 12 άρθρου της Πολιτικής Δικονομίας», *Νομική Μέλισσα*, φύλ. ξδ' (1861). (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Α', σσ. 43-52).
 41. «Περί του τόκου κατά τα παρ' ημίν ισχύοντα», *Νομική Μέλισσα*, φύλ. ξθ' (1861). (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Α', σσ. 53-66).
 42. «Περί μεταγραφής», *Θέμις*, τόμ. Η' (1861), σσ. 246-269.
 43. *Απολογία. Προς το Συμβούλιον των εν Αθήναις Εφετών*, Αθήνα, τυπ. Δ.Α. Μαυρομμάτη, 1861. Σχ. 8ο, σ. 41. (Υπογράφουσιν οι πληρεξούσιοι των παραπεμφθέντων διά του υπ' αριθ. 168 βουλευματος, Π. Καλλιγιάς κτλ.)
- 1862 44. «Περί μεταρρυθμίσεως του εκλογικού νόμου», εφημ. *Ελπίς*, Αθήνα, φύλ. 1154 (5.6.1862) - 1155 (12.6.1862), 1158 (3.7.1862) - 1164 (14.8.1862). (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Α', σσ. 506-555).
 45. *Προς τους συμπολίτας και τους ομογενείς ημών* [κάτω:] *Αθήναι 9 Ιουλίου 1862. Τα μέλη Δ. Καλλιφρονάς, Σ. Βλάχος, Π. Καλλιγιάς, Λέων Μελάς, Ι. Μεσσηνέζης, Α.Γ. Σούτσος, Ι. Βουτσάκης, Δ.Γ. Φιλάρετος, Α. Παπαδάκης, Τιμολέων Ι. Φιλήμων.* Μονόφυλλο 27,5 x 21 εκ. [Έρανος για τα θύματα πολέμου του Μαυροβουνίου].
- 1864 46. «Λογοδοσία. Προς τους εκλογείς της επαρχίας Αττικής. Αθήναι 17.11.1864», εφημ. *Παλιγγενεσία*, φύλ. 534 (1864). (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Α', σσ. 556-58).
- 1866 47. *Περί τεσσαρακονταετούς παραγραφής των πραγματικών αγωγών του δημοσίου*, [Αθήνα], χ.χ. [1865 κ. έ.]. Σχ. 8ο, σ. 24.
 48. «Περί παρασκευής», *Παλιγγενεσία*, φύλ. 1029 (27.10.1866). (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Α', σσ. 607-610).
 49. «Επιστολή», *Παλιγγενεσία*, φύλ. 1037 (1866). (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Α', σσ. 611-13).
 50. «Απάντησις εις την *Ελπίδα*», *Παλιγγενεσία*, φύλ. 1039 (1866). (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Α', σσ. 614-620).
 51. «Η έκθεσις του υπουργού των Οικονομικών», *Παλιγγενεσία*,

- φύλ. 1047-48 (1866). (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Α', σσ. 621-631).
52. «Περί φυλακών», *Πανδώρα*, τόμ. ΙΖ' (1866-67), φύλ. 396 (15.9.1866). (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Α', σσ. 85-104).
- 1867* 53. «Η εις Δελφούς θεωρία», *Παλιγγενεσία*, φύλ. 1274-75 (1867). (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Β', σσ. 485-500).
54. «Περί οργανισμού του Πανεπιστημίου», *Παλιγγενεσία*, φύλ. 1320, 1322-23 (1867). (Αναδημ. *Μελέται...*, τόμ. Β', σσ. 373-389).
55. «Περί Πυθαγόρου», *Πανδώρα*, τόμ. ΙΖ', φύλ. 405 (1.2.1867). (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Β', σσ. 312-328).
56. «Και πάλιν περί φόρων», *Παλιγγενεσία*, φύλ. 1109 (1867). (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Α', σσ. 632-38).
57. «Περί φορολογικού δυναμομέτρου ή φορομέτρου», *Παλιγγενεσία*, φύλ. 1126 (1867). (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Α', σσ. 639-646).
58. «Περί νομικής διδασκαλίας εν Ρώμη» (ομιλία στο Φιλολογικό Σύλλογο «Αθήναιον», χ.χ. [1866/67]). (Δημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Α', σσ. 1-19).
- 1868* 59. *Δύο βυζαντιναί μελέται. (Περί του τυπικού της Βυζαντινής Αυλής. Περί της στάσεως του Νίκα)*, Αθήνα, τυπ. Δημ. Σηλυβριώτου, 1868. Σχ. 8ο, σσ. 52. (Αναδημοσ. στο *Μελέται και λόγοι*, 1882, σσ. 307-326 και 329-355 αντίστοιχα. Επίσης ένα μικρό απόσπασμα της πρώτης, με τίτλο «Εορταί εν τη Βυζαντινή αυλή», στην *Εστία*, Αθήνα, τόμ. ΙΕ', φύλ. 372/ 13.2.1883).
- 1869* 60. «Αι Αθήναι επί των τελευταίων σοφιστών», *Αττικόν Ημερολόγιον*, έτος Γ' (1869). (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Β', σσ. 329-340).
61. «Περί του βίου του Κουϊακίου. Λόγος επί τη αναρρήσει της πρυτανείας του Εθνικού Πανεπιστημίου», *Πανδώρα*, τόμ. Κ' (1869-70), φύλ. 471 (1.11.1869). (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Β', σσ. 341-354).
62. «Περί του νομοσχεδίου προς μεταρρύθμισιν της αρμοδιότητος του Αρείου Πάγου», *Παλιγγενεσία*, φύλ. 1726-27 (1869). (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Α', σσ. 172-186).
- 1870* 63. «Η ζητηθείσα παρά του κυρίου Νικολάου Σαριπόλου Απάντησις», *Πανδώρα*, τόμ. ΚΑ', φύλ. 489 (1.8.1870). (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Α', σσ. 105-112).

64. *Προς τους Κυρίους Κωνσταντίνον Τοσίτσαν, Μάρκον Ρενιέρην, Ευθύμιον Κεχαγιάν και Γεώργιον Βασιλείου, εκτελεστάς της διαθήκης της Μακαρίτιδος Ελένης Τοσίτσα, χ.χ.* [31 Αυγούστου 1870], σσ. 6 + 1 πίνακας (31.7. 1870).
65. *Λόγος εκφωνηθείς τη κε', Οκτωβρίου 1870 ημέρα της επισήμου εγκαθιδρύσεως των νέων αρχών του Εθνικού Πανεπιστημίου υπό του πρώην Πρυτάνεως κ. Παύλου Καλλιγιά, Τακτικού Καθηγητού του Ρωμαϊκού Δικαίου. Παραδίδοντας την Πρυτανείαν τω διαδόχω αυτού κ. Κωνσταντίνω Βουσάκη...*, Αθήνα, τυπ. τέκνων Ανδρ. Κορομηλά, 1870. Σχ. 8ο, σ. 200. [Εξώφ.: 1871. Θέμα ομιλίας Κ. Βουσάκη: Σπέρματα επιστήμης]. (Ο ίδιος λόγος επίσης στην *Πανδώρα*: «Εθνικόν Πανεπιστήμιον. Λόγος επί τη αποθέσει της Πρυτανείας», *Πανδώρα*, τόμ. ΚΑ' (1870-71), φύλ. 501 (1.2.1871) και αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Β', σσ. 355-372).
- 1872 66. «Ολίγα τινά περί του σχεδίου του Αστικού Κώδικος», *Εφημερίς των Δικαστηρίων και της Ελληνικής Νομοθεσίας*, φύλ. 35 (26.8.1872). (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Α', σσ. 113-120).
67. «Περί της απαντήσεως του κ. Ιωάννου Τυπάλδου», *Εφημερίς των Δικαστηρίων...*, φύλ. 38 (16.9.1872). (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Α', σσ. 120-128).
- 1874 68. «Περί οριστικών αποφάσεων των πολιτικών δικαστηρίων και της αναιρέσεως αυτών», *Εφημερίς των Δικαστηρίων...*, φύλ. 48-49 (1874). (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Α', σσ. 129-144).
69. «Περί ανατροπής μετ' αποκοπήν ερήμην αποφάσεως», *Εφημερίς των Δικαστηρίων...*, φύλ. 52 (1874). (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Α', σσ. 145-157).
- 1875 70. «Περί του Μουκιανού τεκμηρίου ως έχει ήδη παρ' ημίν», *Θέμις*, 1875. (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Α', σσ. 20 -27).
- 1878 71. *Έκθεσις του Διοικητικού Συμβουλίου της Τραπεζής Βιομηχανικής Πίστεως της Ελλάδος προς την Συνέλευσιν των Μετόχων. Στο τέλος: Εν Αθήναις τη 10 Απριλίου 1878. Ο Πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου Π. Καλλιγιάς. Σχ. 4ο, σ. 2 +(3).*
- 1882 72. *Μελέται και λόγοι*, Αθήνα, τυπ. Ανδρ. Κορομηλά, 1882.

Σχ. 8ο, σσ. ια' + 550 + (2). Περιέχονται:

- «Περί της εν Φλωρεντία Συνόδου», σσ. 1-180,
- «Περί δουλοπαροικίας...» (βλ. παραπάνω 1859), σσ. 183-304,
- «Περί του τυπικού...» (ό.π. 1868), σσ. 307-326,
- «Περί της στάσεως του Νίκα» (τροποποιημένο από το αρχικό ό.π. 1868), σσ. 329-355,
- «Λόγοι» (στο ελλην. κοινοβούλιο περιόδου 4.11.1880 έως 7.3.1881), σσ. 359-548.

73. *Έκθεσις επί του περί των δασών Νομοσχεδίου, χ.χ.* [1882], σσ. 63.

74. *Προς την Βουλήν, [στο τέλος :] Ο Υπουργός των Οικονομικών Π. Καλλιγάς.* [1882]. Έντυπο μονόφυλλο + 64 λιθόγραφοι πίν. (καταστάσεις εσόδων - εξόδων χρήσεως 1881 έως Οκτώβριο 1882).

1883 75. *Έκθεσις του επί των Οικονομικών Υπουργού Π. Καλλιγά, επί... των Εσόδων και Εξόδων της χρήσεως... 1883.* Σχ. 4ο.

1885 76. «Πρόγραμμα του υποψηφίου βουλευτού Αττικής κ. Π. Καλλιγά», εφημ. *Ωρα*, Αθήνα, φύλ. 143 (31.3.1885). (Αναδημοσ. *Μελέται...*, [τίτλος: *Εκλογικόν πρόγραμμα*] τόμ. Α', σσ. 559-563).

77. «Το εμπορικόν ισοζύγιον εν Ελλάδι», εφημ. *Ακρόπολις*, φύλ. 1127 και 1132 (1885). (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Α', σσ. 648-654 και 655-658).

78. «Και πάλιν περί ισοζυγίου», *Ακρόπολις*, φύλ. 1143 (1885), (Αναδημοσ. τόμ. Α', σσ. 659-670). *Μελέται...*,

79. «Ολίγα ερωτηματικά περί του εμπορικού ισοζυγίου», *Ακρόπολις*, φύλ. 1151 (1885). (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Α', σσ. 671-674).

80. «Και αύθις περί εμπορικού ισοζυγίου», *Ακρόπολις*, φύλ. 1159 (1885). (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Α', σσ. 675-682).

81. «Συνέχεια περί του Εμπορικού ισοζυγίου», *Ακρόπολις*, φύλ. 1165 (1885). (Αναδημοσ. *Μελέται...*, τόμ. Α', σσ. 683-692).

1891 82. *Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος: Απολογισμός του έτους 1890*, Αθήνα, τυπ. Σ.Κ. Βλαστού, 1891. Στις σσ. 5 -13: «Απολογισμός του έτους 1890 υπό του Διοικητού της Τραπέζης Π. Καλλιγά εν ονόματι του Γενικού Συμβουλίου αυτής προς την Γενικήν Συνέλευσιν των Μετόχων...»

- 1892* 83. *Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος: Απολογισμός του έτους 1891*, Αθήνα, τυπ. Σ.Κ. Βλαστού, 1892. Στις σσ. 5 -13: «Απολογισμός του έτους 1891 υπό του Διοικητού της Τραπέζης Π. Καλλιγά εν ονόματι του Γενικού Συμβουλίου αυτής προς την Γενικήν Συνέλευσιν των Μετόχων...»
- 1893* 84. *Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος: Απολογισμός του έτους 1892*, Αθήνα, τυπ. Σ.Κ. Βλαστού, 1893. Στις σσ. 5 -22: «Απολογισμός του έτους 1892 υπό του Διοικητού της Τραπέζης Π. Καλλιγά εν ονόματι του Γενικού Συμβουλίου αυτής προς την Γενικήν Συνέλευσιν των Μετόχων...»
- 1894* 85. *Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος: Απολογισμός του έτους 1893*, Αθήνα, τυπ. Σ.Κ. Βλαστού, 1894. Στις σσ. 5 -18: «Απολογισμός του έτους 1893 υπό του Διοικητού της Τραπέζης Π. Καλλιγά εν ονόματι του Γενικού Συμβουλίου αυτής προς την Γενικήν Συνέλευσιν των Μετόχων...»
86. *Μελέται Βυζαντινής Ιστορίας από της πρώτης μέχρι της τελευταίας αλώσεως, 1025 -1453*, Αθήνα, τυπ. Αν. Κωνσταντινίδου, 1894. Σχ. 8ο, σσ. η' + 776. Περιεχόμενα:
 Πρόλογος, σ. α',
 Προπαρασκευή της δ' σταυροφορίας, σ. 1,
 Τα εν Βυζαντίω συμβάντα μέχρις απόπλου της σταυροφορίας, σ. 14,
 Εκπόρθησις Ιαδάρων, απόπλους εις Βυζάντιον και εκπόρθησις αυτού (1202-1205), σ. 35,
 Διοικήσις της χώρας προ της αλώσεως, σ. 52,
 Αλλοίωσις της χώρας εκ των βαρβαρικών εισβολών, σ. 63,
 Τα σύγχρονα της αλώσεως συμβάντα και τα μετ' αυτήν μέχρι της τελευταίας Αυτ. Ερρίκου (1205-1216), σ. 141,
 Τα από της τελευταίας Ερρίκου μέχρις ανακτήσεως Βυζαντίου υπό Μιχαήλ Παλαιολόγου (1216-1261), σ. 189,
 Από ανακτήσεως Βυζαντίου μέχρις τελευταίας Μιχαήλ Η', σ. 245,
 Βασιλεία Ανδρονίκου Β', σ. 288,
 Βασιλεία Ανδρονίκου Γ', σ. 404,
 Περιπέτεια μεταξύ Ιωάννου Ε' και Καντακουζηνού μέχρι παραίτησεως τούτου, σ. 448,
 Βασιλεία Ιωάννου Ε' (1355-1391), σ. 535,
 Σύγχρονα συμβάντα εν Πελοποννήσω και εν Δουκάτω Αθηνών, σ. 572,
 Βασιλεία Μανουήλ Β', σ. 588,

Βασιλεία Ιωάννου Η' (1425-1448), σ. 641,
 Βασιλεία Κωνσταντίνου ΙΑ' και άλωσης (1448- 1453), σ. 677,
 Τα αμέσως μετά την άλωση, σ. 736,
 Παράρτημα: Περί των τελευταίων Παλαιολόγων, σ. 771.

- 1895* 87. *Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος: Απολογισμός του έτους 1894*, Αθήνα, τυπ. Σ.Κ. Βλαστού, 1895. Στις σσ. 5-18: «Απολογισμός του έτους 1894 υπό του Διοικητού της Τραπέζης Π. Καλλιγά εν ονόματι του Γενικού Συμβουλίου αυτής προς την Γενικήν Συνέλευσιν των Μετόχων...»
- 1896* 88. *Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος: Απολογισμός του έτους 1895*, Αθήνα, τυπ. Σ.Κ. Βλαστού, 1896. Στις σσ. 5 -12: «Απολογισμός του έτους 1895 υπό του Διοικητού της Τραπέζης Π. Καλλιγά εν ονόματι του Γενικού Συμβουλίου αυτής προς την Γενικήν Συνέλευσιν των Μετόχων...»
- 1898/99* 89. *Μελέται νομικάί, πολιτικάί, οικονομολογικάί, ιστορικάί, φιλολογικάί κλπ. και λόγοι εν τη εθνοσυνελεύσει και τη βουλή... εκδιδόμεναι υπό Γεωργίου Π. Καλλιγά*, Αθήνα, τυπ. Αν. Κωνσταντινίδη. Τόμ. Α': *Νομικάί, πολιτικάί και οικονομολογικάί μελέται* (1899), σχ. 8ο, σσ. ιστ' + 696. Τόμ. Β': *Μελέται ιστορικάί, φιλολογικάί κλπ.* (1898), σχ. 8ο, φ. 2 + σ. 680. [Τα περιεχόμενα του δίτομου έργου έχουν αναφερθεί παραπάνω στην αντίστοιχη πρώτη τους δημοσίευση].

[Επίσης, αναλυτικά για τις ομιλίες και παρεμβάσεις του στο ελληνικό κοινοβούλιο βλ. στα Πρακτικά της Β' Εθνοσυνελεύσεως (*Επίσημος Εφημερίς της Συνελεύσεως* ετών 1863-64) και στις Συζητήσεις στη Βουλή (*Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, κυρίως των ετών 1880-82)].

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
«ΠΑΥΛΟΣ ΚΑΛΛΙΓΑΣ, 1814-1896.
ΤΙΜΗΤΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ
ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΑ
ΑΠΟ ΤΟ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ»
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ
ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ
ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΤΟΝ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1996
ΣΕ 1.000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΕΣ - ΕΚΤΥΠΩΣΗ
MEMIGRAF